

God dichterbij?!

Een onderzoek naar de Friese taal in de zondagse eredienst en hoe dit bijdraagt aan de ontmoeting met God

Student: A.I.S. de Vries
Studentnummer: 1500636

Masterthesis

Praktische Theologie
Liturgiewetenschap
Begeleider: Dr. M.C.M. Klomp
Tweede beoordelaar: Dr. E A. Postma

Protestantse Theologische Universiteit
Locatie Amsterdam
16 juni 2022

Stemhebbend

Mens ben je,
mens met een naam,

mens zo stemhebbend,
laat van je horen,
zoveel heb je te zeggen.

Speel mee in het grote verhaal,
jij met je eigen verhaal -
zo rijk als je bent
aan leven
woord voor woord geleefd,

hoe groot jouw kapitaal
aan ervaring, geschiedenis,
inzicht en uitzicht.

Jij,
hoe verrijkend kun je zijn.

Hans Bouma
Uit: een hart vol woorden

Stimhawwend

Minske bisto,
minske mei in namme,

minske, sa stimhawwend,
lit fan dy hearre,
safolle hasto te sizzen.

Buortsje mei yn it grutte ferhaal,
do mei dyn eigen ferhaal -
sa ryk ast bist
oan libben
wurd foar wurd libbe,

hoe grut is dyn kapitaal
oan ûnderfining, skiednis,
ynsjoch en útsjoch.

Do,
hoe ferrykend kinsto wêze.

Voorwoord

Als geboren en getogen Friezin ben ik na wat omzwervingen, dichterbij en verder weg, op mijn 31e weer terug in Fryslân gekomen. In deze tijd heb ik het Fries leren spreken en heeft mijn Friese identiteit zich verdiept. Dit werd versterkt door mijn carrièreswitch van de thuiszorg naar de pastorale zorg. In deze tijd heb ik een bewuste keuze gemaakt voor het geloof. Mede dankzij deze persoonlijke en werk gerelateerde ontwikkelingen kwam ik steeds meer in aanraking met de Friese taal in relatie met het geloof. De reden is dan ook dat ik benieuwd was naar de invloed van de Friese taal op de al dan niet beleefde ontmoeting met God in de kerkdienst. Door de coronacrisis ontstonden er kerkdiensten op televisie die uitgezonden werden door *Omrop Fryslân* en waar de Friese taal een belangrijke rol speelde. Op deze manier werd één plus één twee en werd dit het onderwerp van deze masterthesis.

Net zomin als je alleen kunt geloven is mijn overtuiging, net zomin kun je alleen studeren. Daarom is ook deze masterthesis niet alleen tot stand gekomen. Mijn dank gaat allereerst uit naar God. Dat ik Zijn geliefde kind mag weten en Hem mag dienen. Dankbaar ben ik voor mijn man Michel, die me al die jaren onvoorwaardelijk gesteund heeft net als onze twee prachtige dochters. Ook dank ik mijn ouders die altijd bemoedigend achter me stonden. Ook mijn vrouwelijke studiegenoten, de Pia's, ben ik dankbaar voor hun steun. Jilt Drenth, oud-docent Nederlands, bedank ik voor het helpen bij het schrijven van deze thesis. Dit geldt ook voor emeritus-predikant Cor Waringa die mij heeft geholpen met de juiste spelling van de Friese taal. Dank is zeker gepast aan de tien deelnemers van de groepsinterviews. Dankzij hun openheid en plezierige onderlinge interactie heb ik veel geleerd en was deze scriptie zonder hen niet tot stand gekomen. Hun bijdrage is de waardevolle input aan deze thesis. Tot slot wil ik mijn begeleidster Mirella Klomp bedanken voor haar gezamenlijke online reis met mij, haar zinvolle, kritische blik en bijdrage om deze masterthesis te voltooien tot wat het nu is geworden.

Eén van mijn lievelingsgedichten is met mij meegegaan tijdens mijn studie. Een lid van de geschiktheidscommissie raadde mij aan om het te vertalen in het Fries en dat heb ik gedaan. Ieder mens is uniek, in zijn of haar eigen taal, en daarom verrijkend.

Inhoudsopgave

Hoofdstuk 1	Inleiding	6
1.1	Kerkdiensten uitgezonden door <i>Omrop Fryslân</i>	6
1.2	Probleem- en doelstelling.....	7
1.3	Onderzoekseenheid en onderzoeksvraag	9
1.4	Kernbegrippen en kernconcepten.....	10
1.5	Relevantie van het onderzoek	12
1.6	Persoonlijke betrokkenheid.....	13
1.7	Structuur en opbouw van de scriptie	13
Hoofdstuk 2	Onderzoeksmethodologie	15
2.1	Naturalistisch onderzoek.....	15
2.2	Uitvoering van het onderzoek	16
2.3	Beschrijving van de respondenten	17
2.4	Ethische vragen rondom het onderzoek	19
Hoofdstuk 3	Positionering van de praktische theologie en liturgiewetenschappen	20
3.1	Praktische theologie	20
3.2	Relatie met andere wetenschappen	21
3.3	Liturgiewetenschappen	23
Hoofdstuk 4	Resultaten van het empirisch onderzoek.....	26
Deel A	Taalaspecten	26
4.1	Dicht(er)bij.....	26
4.2	Publieke taal en privétaal	27
4.3	Schakelen tussen twee talen	27
4.4	Normen en waarden over het gebruik van de Friese taal.....	29
4.5	Identiteit en verwantschap.....	29
4.6	Samenvatting van de algemene taalaspecten.....	30
Deel B	God ontmoeten in de kerkdienst.....	31
4.7	De Friese taal in de eredienst	31
4.7.1	Voors en tegens.....	31
4.7.2	Taal: doel of middel?.....	32
4.7.3	Voorwaarden voor het gebruik van de Friese taal in de eredienst	33
4.7.4	Kerkelijke verwantschap	33
4.8	God ontmoeten in/en de Friese taal in de kerkdienst	34

4.8.1	God komt dichterbij	34
4.8.2	Praten met God	34
4.8.3	Godsbeeld.....	35
4.9	Samenvatting van taalaspecten bij de Godsontmoeting	36
Deel C	Elementen in de liturgie	37
4.10	De betekenis van de taal bij de elementen van de liturgie	37
4.11	Samenvatting van de elementen in de liturgie.....	39
Hoofdstuk 5	Interpretatie van de onderzoeksdata aan de hand van wetenschappelijk literatuuronderzoek	40
Deel A	Cultureel-antropologische aspecten van taal.....	40
5.1	Algemene taalkenmerken	40
5.2	Taal voor identificatie en/of communicatie	42
Deel B	Theologische aspecten van taal - God ontmoeten.....	44
5.3	Drie betekenisniveaus van het ritueel.....	44
5.4	Inclusieve en/of exclusieve taal.....	47
5.5	De betekenis van de moedertaal voor de Godsontmoeting.....	48
5.6	De betekenis van de Friese taal op het Godsbeeld	50
5.7	Kerkelijke verwantschap.....	51
Hoofdstuk 6	Conclusie, discussie en aanbevelingen.....	53
6.1	Conclusie.....	53
6.1.1	Beantwoording van deelvraag één: identiteit en verwantschap.....	53
6.1.2	Beantwoording van deelvraag twee: communicatieniveaus.....	55
6.1.3	Beantwoording van deelvraag drie: liturgische elementen.....	55
6.1.4	Samenvattende conclusie	56
6.2	Discussie	56
6.3	Aanbevelingen	57
Literatuurlijst	60
Bijlage 1	Fries als moedertaal onder de inwoners van Friese gemeenten	65
Bijlage 2	Topic lijst	66
Bijlage 3	Filmfragmenten.....	67
Bijlage 4	Data management Plan PThU	69
Bijlage 5	Toestemmingsformulier.....	71
Bijlage 6	Verklaringenblad masterthesis	73

Hoofdstuk 1 Inleiding

In dit inleidende hoofdstuk komt de aanleiding van dit onderzoek aan de orde, de probleem en doelstelling in paragraaf 1.2 en de onderzoekseenheid en onderzoeksvraag in paragraaf 1.3. In de vierde paragraaf worden de gehanteerde kernbegrippen en kernconcepten in dit onderzoek uitgelegd. Vervolgens beschrijf ik in paragraaf 1.5 de relevantie van deze thesis en mijn persoonlijke betrokkenheid bij dit onderzoek in paragraaf 1.6. In de laatste paragraaf sluit ik af met de structuur en de opbouw van deze scriptie inclusief een leeswijzer.

1.1 Kerkdiensten uitgezonden door *Omrop Fryslân*

Aanleiding

Aan het begin van de coronacrisis in maart 2020 werd door *Omrop Fryslân* in samenwerking met de Protestantse Kerk Nederland (PKN)-gemeente in Franeker iedere zondagochtend een kerkdienst uitgezonden. In de Martinikerk van Franeker zijn in dat jaar 28 onlinediensten uitgezonden. Door de coronacrisis is dit fenomeen, de kerkdiensten die elke zondagmorgen uitgezonden worden via de regionale televisiezender *Omrop Fryslân*, ontstaan en vervolgd in 2021 en 2022. Vanaf 2021 wordt er elke maand vanuit een andere plaats in Fryslân de dienst opgenomen en uitgezonden. De kaars van verbinding, zie foto op de voorkant, verhuist maandelijks mee naar de ‘kerk van de maand’. Het blijkt dat de uitzendingen zeer gewaardeerd worden.¹ Er worden kijkcijfers genoemd van 30.000 tot 60.000 kijkers.²

Doelstellingen van Omrop Fryslân

De Wurkgroep Tsjerketsjinsten Fryslân bestaat uit de volgende organisaties: *Raad van Kerken Fryslân*, *Stichting Krúspunt*, *Doopsgezinde gemeente Workum-Hindeloopen*, *Classis Fryslân PKN* en houdt zich bezig met de organisatie en de invulling van de kerkdiensten.³ *De Wurkgroep* heeft een aantal doelstellingen op papier gezet ten aanzien van de kerkdiensten. Deze zijn 8 maart 2021 besproken in haar overleg om gezamenlijke overeenstemming te bereiken. De voorlopige doelstellingen zijn: “It fasilitearjen fan elke sneintemoarn in tsjerketsjinst op Omrop Fryslân televyzje. Dêrmei wurdt foldien oan in grut en hiel faak utere ferlet fanút de tv-sjoggers yn en bûten Fryslân”.⁴ Inhoudelijke doelen zijn:

1. Minsken de gelegenheid biede om elke sneintemoarn thús in tsjerketsjinst mei te fieren.
2. Fersterkjen fan de pleatslike eukûmene troch gearwurking.
3. Belibjen en fersterkjen fan it brûken fan it Frysk yn de earetsjinst.
4. Belibjen fan it ferskaat oan muzikale ynbring yn de tsjinsten fan pleatslike muzisy.
5. Belibjen fan it ‘mienskips’-besef troch de provinsjale organisaasje en *Omrop Fryslân* as mienskiplike útstjoerder.⁵

¹ <https://www.raadvankerkenfryslan/tsjerketsjinsten.nl>, geraadpleegd op 25 mei 2022.

² <https://www.trouw.nl/religie-filosofie/tot-in-canada-wordt-de-kerkdienst-in-friesland-bekeken.nl>, geraadpleegd op 25 mei 2022.

³ <https://www.raadvankerkenfryslan/tsjerketsjinsten.nl>, geraadpleegd op 10 februari 2021.

⁴ “Het faciliteren van de kerkdienst op de televisie van *Omrop Fryslân* elke zondagmorgen. Daarmee wordt voldaan aan een groot en vaak geuite behoefte vanuit de tv-kijkers in en buiten Friesland”.

⁵ Intern document van de *Wurkgroep Tsjerketsjinsten Fryslân*, Alex Riemersma, februari 2021.

1. Mensen elke zondagmorgen de gelegenheid geven om thuis een kerkdienst mee te vieren.
2. Versterken van de plaatselijke oecumene door samenwerking.
3. Het beleven en de versterking van het gebruik van de Friese taal in de eredienst.
4. Het beleven van de verscheidenheid aan muzikale inbreng in de diensten van plaatselijke musici.
5. Ervaren van het gemeenschapseffect door de provinciale organisatie en door *Omrop Fryslân* als gemeenschappelijke uitzender.

1.2 Probleem- en doelstelling

Om alvorens tot de probleem- en doelstelling van dit onderzoek te komen is het belangrijk om inzicht te hebben in de (voor)geschiedenis van de Friese taal en de huidige situatie.

Een aantal mensen en organisaties hebben een aandeel gehad in deze ontwikkeling. “In Friesland was, zeker op het platteland, een duidelijke diglossiasituatie (domeinverdeling naar taal) ontstaan: in de hogere domeinen (kerk, bestuur, rechtspraak, onderwijs) Nederlands, in de lagere domeinen (thuis, buurt, kennissen, vrienden) Fries”.⁶ Wat betreft de Friese taal in de kerkdiensten schrijft Ds. Huismans in 1927 hierover in zijn boek *Ta in Tinkstien* dat het preken in de eigen taal twee goede redenen behelst namelijk 1. “Wint foar it Evangeelje stiller oandacht” en 2. “Jowt oan it Evangeelje skerper sneed”.⁷ De meerwaarde voor het luisteren naar het Evangelie in de eigen moedertaal wordt hier aangegeven. De Friese taal heeft zich dus ontwikkeld vanuit het persoonlijke leven naar een grotere rol in het publieke leven.

“Tot de 19^e eeuw was het Fries uitsluitend een gesproken taal. Een uitzondering vormde de zeventiende-eeuwse dichter Gysbert Japicx die zijn gedichten in het Fries schreef. Pas na 1820 kwam er, mede door de Romantiek, zo iets als een Fries taalbewustzijn op. [...] Toch kende men voor 1879 geen officiële Friese spelling. Slechts de helft van alle Friezen, en dan vooral op het Friese platteland, sprak en dacht in het Fries. [...] Met name de hogere delen van de kleine burgerij drukten zich uit in het Nederlands, dat als chic werd beschouwd. Men vond het Fries een ‘taaltje voor boerenknechten’ en daarom beneden zijn stand. Die opvatting waren ook veel kerkelijke ambtsdragers toegedaan, zowel katholieke als protestantse. Zij weerden het Fries uit kerkboeken, liedteksten en preken. De leerkrachten op scholen werd tot diep in de negentiende eeuw aangeraden het gebruik van het ‘Friesch Boers’ niet toe te staan”.⁸

Begin 19^e eeuw werden twee christelijke organisaties opgericht om de Friese taal te bevorderen. Het in 1908 opgerichte *Kristlik Selskip for Fryske Tael- en Skriftekennisse*⁹ had als doel de eigen taal te gebruiken tot eer en glorie van God. In 1917 werd de katholieke variant opgericht. Vaak waren geestelijken ‘van buiten’ afkomstig en spraken geen Fries. Mede door de katholieke organisatie werd deze gewoonte gebroken.¹⁰ Ook Titus Brandsma, Karmeliet en hoogleraar, preekte in het Fries in 1926 en vier jaar later zegt hij hierover: “Al vraagt men in veel omstandigheden het Friese woord niet meer en acht men het er nauwelijks op zijn plaats, bij gebruik ervan blijkt zij velen uit het hart gegrepen en vindt zij vaak dieper weerklink, dan men zou vermoeden. Het is en blijft de eigen taal, op moeders schoot geleerd en in huiselijke kring van kindsbeen gesproken. Die taal blijft een bijzondere kracht behouden en houdt verborgen hoekjes van het hart open, waartoe geen later aangeleerde taal doordringt”.¹¹ In 1943 werd de eerste Friese Bijbel, vertaald door Dr. G.A. Wumkes, uitgegeven met de steun van het Kristlik Frysk Selskip (KFS). De activiteiten zijn in 2013

⁶ Popkema, J., *De Kristlik-Fryske beweging yn de tweintichste ieu*, Gorredijk: Bornmeer, 2014, pp. 364, 365.

⁷ “1. Meer aandacht voor het Evangelie en 2. Geeft aan het Evangelie een scherpere sneed/indruk”.

⁸ Crijnen, T., *Titus Brandsma, De man achter de mythe, de nieuwe biografie*, Valkhof Pers, 2008, p. 136.

⁹ Vereniging voor kennis van de Friese taal en het Friese schrift, later Christelijk Fries Gezelschap (KFS) genoemd.

¹⁰ Crijnen, *Titus Brandsma*, pp. 136, 137.

¹¹ Crijnen, *Titus Brandsma*, p. 146.

overgedragen aan de nieuwe stichting *Krúspunt* en werd het *KFS* opgeheven. Verschillende organisaties zoals *Krúspunt* en de *YKFE (Yntertsjerkelike Kommisje foar de Earetsjinst)* stimuleren tegenwoordig het gebruik van de Friese taal in de kerk.

Huidige situatie

Volgens de *Fryske Taalatlas* zijn er “in de Europese Unie ongeveer 54 minderheidstalen volgens het Europees Bureau voor Minderheidstalen, waaronder de Friese taal. [...] In Nederland wordt het Fries door 440.000 personen gesproken, waarvan 350.000 deze taal als moedertaal hebben. Van de gehele bevolking in Nederland gebruikt bijna 2% het Fries als moedertaal en in het totaal is ongeveer 3% deze taal machtig. In Friesland verstaat 93% van de bevolking Fries”.¹² Voor bijna 60% van de inwoners van Friesland is de Friese taal de moedertaal.¹³ Zie voor een overzicht bijlage 1. Uit een onderzoek van het CBS uit 2021 in een artikel in het *Friesch Dagblad* blijkt dat 40% van de Friezen thuis Fries spreekt.¹⁴

Hoe de Friese taal als minderheidstaal gedefinieerd wordt, hangt af vanuit welk perspectief dit wordt bekeken: vanuit een buiten, zoals de Europese Unie doet of vanuit een binnen perspectief zoals Durk Gorter laat zien. Volgens Prof. Durk Gorter, onderzoekhoogleraar werkzaam bij de *Fryske Akademie* en expert in Europese minderheidstalen, onderwijs en minderheden, spreekt 54% de Friese taal thuis, 34% de Nederlandse taal en de overige 12% spreekt thuis een dialect of streektaal als thuistaal.¹⁵ “Het beeld van de provincie Friesland als ‘tweetalig’ met het Fries als minderheidstaal en het Nederlands als dominante taal is dus niet correct. Een nauwkeuriger beschouwing toont immers allerlei varianten van die beide talen, een aantal meer of minder zelfstandige (stads)dialecten of streektalen en allerlei ‘nieuwe’ talen”.¹⁶ Wanneer ik het begrip minderheidstaal gebruik dan refereer ik aan het gegeven dat ongeveer de helft van de Friezen de Friese taal spreekt in de thuissituatie.

Wat betreft de stand van zaken ten aanzien van het Fries in de zondagse eredienst constateert Saapke van der Meer in haar onderzoek in 2009 het volgende: “Vergeleken met bijna 100 jaar geleden is er een belangrijk verschil: het is gewoner om in een kerkdienst af en toe gebruik te maken van het Fries”.¹⁷ Daarbij maakt zij onderscheid tussen een stads- en plattelandsgemeente. In de plattelandsgemeente is er minder bezwaar tegen nog een paar Friese diensten, terwijl dit in de stadsgemeente op weerstand stuit.¹⁸

Probleem- en doelstelling

Uit voorgaande blijkt dat het Fries vooral thuis en in het dagelijks leven werd gesproken. De Friese taal werd niet geschikt geacht voor het publieke leven, mede omdat het geassocieerd werd met een ‘boers’ karakter. Door verschillende mensen en organisaties heeft de Friese

¹² <http://www.hungarian-human-rights.eu/Friesland/nl/>, geraadpleegd op 9 juni 2021.

¹³ Provinsje Fryslân, *De Fryske taalAtlas 2020, Friese taal in beeld*, <https://www.fryslan.frl>.

¹⁴ <https://www.cbs.nl/nl-nl/nieuws/2021/28/kwart-15-plussers-spreekt-thuis-dialect-of-andere-taal-dan-Nederlands>, geraadpleegd op 25 maart 2022.

¹⁵ Gorter, D., ‘Meertaligheid en bedreigde talen: de casus Friesland’, *Fryske Akademie/Universiteit van Amsterdam*, in: *Toegepaste Taalwetenschap* in Artikelen, Vol. 70, 2003, pp. 27-38, https://www.academia.edu/2122967/Meertaligheid_en_bedreigde_talen_de_casus_Friesland.

¹⁶ Gorter, ‘Meertaligheid en bedreigde talen’, pp. 27-38.

¹⁷ Meer, S. van der Meer, *Komedie of remedie? Het Fries in het religieuze domein*, Scriptie NHL Hogeschool Opleiding: Godsdienst Pastoraal Werk, Leeuwarden, 2009, p. 2.

¹⁸ Meer, *Komedie of remedie?*, p. 2.

taal steeds meer ingang gevonden in het publieke domein. Omdat de meerderheid van de bevolking het Fries verstaat en ongeveer de helft het haar moedertaal betreft is het opvallend dat er nog zo weinig Fries wordt gesproken en gelezen in de kerkdienst. Voor de helft van de inwoners van Friesland is de Friese taal de taal die ze vanaf hun geboorte horen en hebben geleerd te spreken. Maar op school, werk en in de kerk leerde men Nederlands spreken en is het Fries in dit opzicht een minderheidstaal gebleken in een meertalige situatie. Over het algemeen zijn Friezen trots op hun Friese identiteit en toch is de Friese taal in de publieke sector marginaal gebleven. Historisch gezien is het verklaarbaar. Maar de moedertaal is in het bijzonder de taal van het hart en daarom lijkt het zo vanzelfsprekend dat dit in de kerk gesproken zou worden. Juist omdat de relatie tussen mens en God ook een taal van het hart veronderstelt. Waarom wordt dan nog steeds zo weinig Fries gebruikt in de zondagse eredienst? Zou het Fries juist niet een brug kunnen slaan tussen de ontmoeting met God en de mens? En als dat zo is dan zou dat pleiten voor het meer gebruiken van de Friese taal in de eredienst. Welke elementen dragen daar dan aan bij of niet? Of draagt het alleen maar bij aan de Friese identiteit, niets meer of minder? Of is er ook sprake van uitsluiting van andere groepen door het gebruik van de Friese taal? Er lijkt een discrepantie te zijn tussen de veronderstelde meerwaarde van de Friese taal voor de ontmoeting met God voor de moedertaal-Friestalige kijker en het gebruik van het Fries in de zondagse kerkdienst. Dit onderzoek probeert op bovenstaande vragen een antwoord te geven.

1.3 Onderzoekseenheid en onderzoeksvraag

Onderzoekseenheid

De onderzoekseenheid is het verband tussen de liturgie in de Friese taal en de ontmoeting tussen God en mens. Hoe wordt deze communicatie in de moedertaal ervaren en beleefd door de kijker naar de kerkdienst op *Omrop Fryslân*? Deze communicatie vindt plaats in het geheel van de kerkdienst in en specifiek in de verschillende liturgische elementen zoals bemoediging en groet, gebed, Bijbellezing, preek, liederen en zegen. De vieringen vinden plaats vanuit de oecumene en dus vanuit de breedte van de christelijke kerken in Fryslân.

Dit onderzoek hoopt inzicht te geven in hoe het Fries als moedertaal bijdraagt aan de relatie tussen God en mens. Dit onderzoek richt zich dus op de Friestalige kijkers waarbij de Friese taal hun moedertaal is. Zij worden ook wel moedertaalsprekers genoemd. Met de moedertaal wordt bedoeld dat het Fries de eerste taal is die men geleerd heeft vanaf de geboorte oftewel “uit moeders mond geleerd”.¹⁹

Onderzoeksvraag

Mijn onderzoeksvraag is ‘Hoe draagt de liturgie in de Friese taal al dan niet bij aan de beleefde Godsontmoeting van de moedertaal-Friestalige kijkers in vijf kerkdiensten in 2021 die uitgezonden zijn door *Omrop Fryslân*?’

De volgende drie deelvragen komen voort uit bovengenoemde onderzoeksvraag:

1. Welke invloed heeft de Friese taal op de beleving van identiteit en verwantschap voor de Friestalige kijker voor wie het Fries de moedertaal is?
2. Hoe, oftewel op welk communicatieniveau, draagt de Friese taal bij aan de ontmoeting tussen God en mens in de kerkdienst?

¹⁹ Wolters' *Woordenboek Nederlands*, Groningen: Wolters-Noordhoff, 1987.

3. Welke liturgische elementen en in welke taal dragen bij aan de ontmoeting tussen God en mens en op welke wijze?

Deze drie deelvragen dienen antwoord te geven op mijn onderzoeksvraag van mijn masterthesis door middel van wetenschappelijk literatuuronderzoek en de data uit het empirische onderzoek. De verwachting is dat het Fries niet alleen invloed heeft op gevoelens van identiteit en verwantschap, maar ook op de (beleefde) ontmoeting tussen God en mens en een mogelijke relatie daartussen. Het onderzoek richt zich dus op gedachten en gevoelens van de Friese moedertaalsprekende kijker die in verhouding staan tot de individuele mens en de groep waar men zich mee verbonden voelt en de relatie met God.

1.4 Kernbegrippen en kernconcepten

In deze paragraaf beschrijf ik de belangrijkste kernbegrippen en kernconcepten uit mijn onderzoeksvraag en de drie deelvragen. Ik beschrijf hier de begrippen taal, identiteit en verwantschap en de concepten liturgie, Godsontmoeting en liturgische taal, waarmee ik in dit onderzoek ga werken.

Kernbegrippen taal, identiteit en verwantschap

Onder taal wordt verstaan de “spraakklanken met behulp waarvan de mensheid in het algemeen samenwerkt en waarmee men in bijzondere gevallen zijn gedachten en gevoelens aan anderen kenbaar maakt in tegenstelling tot andere groepen”.²⁰ De betekenis van moedertaal is aan de orde gekomen in paragraaf 1.2.

Onder identiteit wordt verstaan “het complex aan herinneringen, eigenschappen, waarden en overtuigingen waarmee je jezelf van anderen onderscheidt. Sociale identiteit is het besef dat je bij een bepaalde groep hoort. Identiteit gaat dus zowel over onderscheid en overeenstemming, over aantrekking en afscheiding, tussen mensen en tussen groepen”.²¹ In dit onderzoek spreek ik van verwantschap als het gaat om de sociale identiteit. Hierbij maak ik onderscheid tussen kindschap, sociaal-culturele- en kerkelijke/geestelijke verwantschap. De eerste heeft te maken met de vader en moeder van wie het kind de taal heeft geleerd en het gezin waarin de Friese taal gesproken wordt.²² De sociaal-culturele verwantschap geeft de overeenkomsten aan die gevoeld worden door de Friezen²³ zelf en wat hen onderscheidt van anderen. De kerkelijke verwantschap geeft aan hoe de sociale identiteit op het vlak van christelijke kerkelijke denominaties en/of in de oecumene ervaren wordt.

Kernconcepten liturgie, Godsontmoeting en liturgische taal

Liturgie en de ontmoeting met God zijn met elkaar verweven en onlosmakelijk met elkaar verbonden. “Liturgie raakt aan het wonder van ons kerk zijn, aan de ontmoeting met God” volgens Prof. Marcel Barnard, hoogleraar liturgiewetenschap aan de *Protestantse*

²⁰ Wolters' *Woordenboek Nederlands*.

²¹ Betten, E., *de Fries, Op zoek naar de Friese identiteit*, Leeuwarden: Wijdemeer, 2013.

²² “kindschap, (het) het kind-zijn, meest in de uitdrukking het kindschap Gods, de hoedanigheid der mensen van kinderen Gods”. Uit: *van Dale, groot woordenboek der Nederlandse taal*.

²³ In een klein onderzoek van Betten in zijn boek *de Fries* komt naar voren dat er zes mogelijke kenmerken zijn om jezelf of een ander Fries te noemen namelijk 1. Fries spreken, 2. Geboren zijn in Friesland, 3. Opgegroeid zijn in Friesland, 4. Een of twee Friestalige ouders hebben, 5. Jezelf Fries voelen, 6. In Friesland wonen. p. 167.

Theologische Universiteit en aan de *Vrije Universiteit Amsterdam*.²⁴ Vanuit dit protestantse oogpunt beschrijf ik wat er verstaan wordt onder liturgie en de Godsontmoeting. Dit omvat zowel het de klassiek-gereformeerde als oecumenische spoor.²⁵

Voor het concept liturgie, ook wel ‘worship’ genoemd, verwijs ik naar de betekenis die Barnard in zijn boek *Worship in a network culture* heeft beschreven.²⁶ Onder ‘worship’ wordt verstaan een liturgisch ritueel waarbij liturgie verwijst naar het theologische perspectief en ritueel verwijst naar cultureel-antropologische aspecten. Theologisch gezien is de christelijke liturgie de praktijk waarin mensen zich min of meer intentioneel uitstrekken naar iets (God) buiten zichzelf door middel van rituelen en symbolen.²⁷ Dit uitstrekken kan de rivierbedding genoemd worden van het christelijk geloof, de stroom van aanbidding vloeit in het bed van de cultuur, performers en symbolen.²⁸ Het liturgisch ritueel kan gezien worden als spel, namelijk het uitstrekken naar en andere wereld dan de normale, de plaats van ontmoeting met cultuur en God.²⁹ Zowel Prof. Barnard als Prof. Immink, hoogleraar praktische theologie aan de *Protestantse Universiteit*, geven aan dat er altijd sprake is van een dubbele beweging: “van Godswege naar de mensen en van de mensen naar God”.³⁰ “We kunnen die dubbele beweging omschrijven als een ontmoeting met God, een staan voor Zijn aangezicht, waarbij God zelf in de dienst ook subject wordt in die zin dat Hij tot ons spreekt”.³¹ Liturgie heeft twee dimensie: een ecclesiologische en een liturgische dimensie.³² De eerste gaat over het “daadwerkelijk samenkomen van de gemeente, [...] een bijeenzijn in de *naam* van Jezus Christus, dus onder de aanroeping van deze naam en in het vertrouwen dat Hij blijf zal geven van zijn tegenwoordigheid”.³³ Het gaat hier om het *heilskaracter* van deze bijeenkomst.³⁴ Immink vult hierbij aan dat “de verbinding tussen de heilshistorie en het hier en nu wordt verstaan als een werkzaamheid van de Heilige Geest”.³⁵ Kenmerken van de tweede dimensie, de liturgische, is dat “door taal en teken Gods werkelijkheid benoemd wordt en dat er sprake is van een daadwerkelijke ontmoeting”.³⁶

De eredienst heeft volgens Barnard een sacramenteel karakter.³⁷ Christus zelf, als vleesgeworden woord van God, is het sacrament. “Als sacramenten zichtbare, uiterlijke tekenen zijn van Gods heilzaam handelen ten opzichte van de mens, dan moet men Jezus

²⁴ Barnard, M., *Tot Gods eer, Handreiking voor gesprekken over liturgie*, Utrecht: Boekencentrum, 2018, p. 7.

²⁵ Protestantse Kerk in Nederland, *Dienstboek: een proeve, Schrift, Maaltijd, Gebed*, Zoetermeer: Boekencentrum, 1998.

²⁶ Barnard, M., J. Cilliers en C. Wepener, *Worship in the network culture, Liturgical Ritual Studies. Fields and Methods, Concepts and metaphors*, Leuven: Peeters, 2014, hoofdstuk 2.

²⁷ Barnard, *Worship in the network culture*, p. 40.

²⁸ Barnard, *Worship in the network culture*, p. 41.

²⁹ Barnard, *Worship in the network culture*, p. 41.

³⁰ Immink, F. G., ‘Een dubbele beweging’, in: *De weg van de liturgie, Tradities, achtergronden, praktijk*, Zoetermeer: Meinema, 2008, p. 67.

³¹ Immink, ‘Een dubbele beweging’, p. 74.

³² Immink, ‘Een dubbele beweging’, p. 67.

³³ Immink, ‘Een dubbele beweging’, p. 68.

³⁴ Immink, ‘Een dubbele beweging’, p. 69.

³⁵ Immink, Dr. F.G., *Het Heilige gebeurt, Praktijk, theologie en traditie van de protestantse kerkdienst*, Zoetermeer: Boekencentrum, 2011, hoofdstuk inleiding (e-book).

³⁶ Immink, ‘Een dubbele beweging’, p. 70.

³⁷ Barnard, *Tot Gods eer*, p. 24,

Christus beschouwen als HET sacrament van God bij uitstek”.³⁸ Het sacramenteel verstaan van de liturgie veronderstelt een ontmoeting met God en dus een houding van verwachting.³⁹ Barnard vat het als volgt samen: “Liturgie is gedenken (we herinneren ons de daden van God in Christus, onderscheiden (de huidige tijd en wereld beschouwen we in het licht van de Christus) en anticiperen (we verwachten en lopen vooruit op het rijk van God)”.⁴⁰ In het liturgisch ritueel is een dubbele beweging tussen God en mens gaande en daarin kan de Godsontmoeting plaatsvinden. De Godsontmoeting is dus van beslissend belang in de eredienst en kan niet zonder taal. “Taal is immers het instrument waarmee de mens spreekt, elk in zijn of haar eigen taal, tot welk volk diegene hoort en de regio waarin deze leeft”.⁴¹

Roy Rappaport, Amerikaanse antropoloog (1926-1997), zegt het volgende over taal in relatie tot cultuur: “Language creates concepts and sustains them. God and the holy are concepts invented and maintained by language. The reality of God or of the holy is beyond language and consequently beyond knowledge”. [...] The relation of language to reality is twofold: reflective and performative. Language not only reflects the world, but also invents it”.⁴² Het (symbolisch) spreken en handelen in de liturgie wordt enerzijds altijd bemiddeld door taal, context en cultuur en anderzijds door Gods verwachte tegenwoordigheid.

1.5 Relevantie van het onderzoek

Kerk en individu

Het overgrote deel van de inwoners van Fryslân verstaat het Fries en voor ruim de helft (57,3%) hiervan is het zijn of haar moedertaal (zie bijlage 1). Dit werkt door in de zondagse eredienst. Het onderzoek is relevant om meer inzicht te krijgen wat de Friese taal in de zondagse eredienst doet met de moedertaal-Friestalige kijker in relatie tot de Godsontmoeting. Met dit inzicht kunnen zowel programmamaker *Omrop Fryslân*, de diverse instellingen die het Fries bevorderen als predikanten en kerkelijk werkers in de provincie Fryslân hun voordeel mee doen. De belangrijkste vraag is op welke manier de kerk kan aansluiten bij moedertaal-Friestalige gemeenteleden en de ontmoeting tussen God en mens kan bevorderen.

Kerk en samenleving

Taal heeft altijd invloed, zowel positief als negatief, op identiteit en verwantschap. Dit geldt ook voor de Friese taal in de provincie Fryslân en daarbuiten. De vraag is of de Friese taal een relatie heeft met identiteit, verwantschap en de al dan niet beleefde Godsontmoeting in de eredienst. Het is van belang om goed aan te sluiten bij de verschillende doelgroepen binnen de kerkelijke gemeente. Welke liturgische elementen zijn geschikt voor het gebruik van het Fries en welke niet of minder? Allemaal vragen waarop misschien een antwoord te vinden is en dat kan bijdragen om een goede plaats te vinden voor de Friese taal in de kerkdienst. Daarnaast worden resultaten van vergelijkbaar Engelstalig internationaal onderzoek meegenomen.

³⁸ <https://www.tongerlo.org/2016/06/04/de-sacramenten-van-de-kerk-algemene-inleiding/>, geraadpleegd op 28 mei 2022.

³⁹ Barnard, *Worship in the network culture*, p. 330.

⁴⁰ Barnard, *Tot Gods eer*, p. 28.

⁴¹ Barnard, *Worship in the network culture*, p. 133.

⁴² Barnard, *Worship in the network culture*, p. 336.

1.6 Persoonlijke betrokkenheid

Als Friezin ben ik geboren in Leeuwarden, maar opgegroeid in Drachten. Omdat mijn ouders het Stadsfries spreken, oftewel het 'Leeuwarders', maar in Drachten woonden, ben ik opgevoed met de Nederlandse taal. In 2004 ben ik een cursus gaan doen bij de organisatie *Afûk*, die taalcursussen in de Friese taal organiseert, om in het bijzonder de Friese werkwoorden te leren. Daarna was ik in staat het standaard Fries, oftewel het 'geef' Fries, redelijk te spreken en ervoer ik voordelen bovenal in pastorale contacten binnen de protestantse kerkelijke gemeente. Van huis uit ben ik Gereformeerd. Ik werd me steeds meer bewust van de invloed van taal op de identiteit van Fries-zijn. Ik raakte steeds meer geïnteresseerd in de invloed van het Fries op de geloofsbeleving en spiritualiteit van gemeenteleden. Tevens probeerde ik te begrijpen waarom en hoe de Friese taal in de kerkelijke gemeente zich heeft ontwikkeld en waarom het Fries in de kerkdiensten een vrij marginale plek inneemt.

In mijn persoonlijke en werkmatige contacten hoorde ik aan het begin van de coronacrisis veel over de online kerkdiensten die op televisie op *Omrop Fryslân* zijn uitgezonden. Veel kerkelijke gemeenten hebben tijdens deze coronacrisis geen (online)diensten of diensten met alleen geluidsopnames. Daarnaast zijn er gemeenten, zoals de protestantse gemeente waar ik werkzaam ben, die wekelijks hun eigen online kerkdienst hebben. Deze worden allemaal uitgezonden via internet. Een deel van de ouderen heeft geen internet en dus geen toegang tot de online kerkdiensten. In mijn pastorale praktijk is mij ter ore gekomen dat een groot deel van met name ouderen het gemakkelijk vindt om naar de diensten op de televisie te kijken. Tevens hoor ik dat de kijkers het hele mooie diensten vinden.

Omdat de diensten van *Omrop Fryslân* goed bekeken worden en één van de doelstellingen van deze regionale televisiezender is om het Fries te bevorderen, ben ik geïnteresseerd geraakt in deze diensten. Door de coronacrisis ingegeven en door de hoge kijkcijfers heb ik ervoor gekozen om de betekenis van de liturgie in de Friese taal te onderzoeken aan de hand van deze casus.

1.7 Structuur en opbouw van de scriptie

De masterthesis is als volgt opgebouwd. In het tweede hoofdstuk beschrijf ik de gehanteerde onderzoeksmethodologie, de uitvoering en de respondenten. Ook komen ethische vragen aan de orde. In het derde hoofdstuk wordt de positionering van het onderzoek binnen de praktische theologie en de subdiscipline liturgiewetenschappen bepaald. Het vierde hoofdstuk beschrijft de uitkomsten van het empirisch onderzoek uit de twee focusgroepen. Deel A gaat in op algemene taalaspecten van de Friese taal, deel B in relatie met God ontmoeten in de kerkdienst en in deel C wordt ingezoomd op de verschillende elementen van de liturgie. In hoofdstuk vijf leg ik de relatie tussen wetenschappelijke literatuur en mijn onderzoeksresultaten. Eerst komen de cultureel-antropologische aspecten van taal aan de orde en vervolgens de theologische aspecten. In hoofdstuk zes worden conclusies getrokken met betrekking tot de onderzoeksvraag. Tevens vindt hier de bijbehorende wetenschappelijke discussie plaats met tot slot een aantal aanbevelingen.

Leeswijzer

In deze masterthesis kies ik voor de mannelijke vorm in verband met de leesbaarheid. Daar waar hij staat kan natuurlijk ook zij worden gelezen. Ook de respondenten in dit onderzoek worden benoemd in de mannelijke vorm om zoveel mogelijk de anonimiteit te waarborgen. De deelnemers in de focusgroep worden afwisselend respondent, geïnterviewde of (groeps)deelnemer genoemd vanwege de variatie. Dit geldt ook voor de terminologie van kerkdienst. De ene keer wordt het (zondagse) eredienst genoemd, een andere keer kerkdienst, liturgie of liturgisch ritueel. Met de verschillende termen bedoel ik hetzelfde. De vertaling van Friese woorden en zinnen is opgenomen in de voettekst.

Hoofdstuk 2 Onderzoeksmethodologie

In dit hoofdstuk staat de gehanteerde onderzoeksmethodologie centraal oftewel naturalistisch onderzoek. Ik beschrijf mijn werkwijze in de tweede paragraaf en in paragraaf drie volgt de beschrijving van de respondenten. In de laatste paragraaf komen enkele ethische vragen aan de orde.

2.1 Naturalistisch onderzoek

Om een antwoord te krijgen op mijn vraagstelling maak ik gebruik van kwalitatief onderzoek te weten 'naturalistic inquiry'. Dit is "studying people in everyday circumstances by ordinary means"⁴³. Het gaat hier dus allereerst om het bestuderen van mensen. Ten tweede worden deze mensen bestudeerd in hun eigen dagelijkse bezigheden en ten derde door middel van gewone onderzoeksmethoden zoals interviews, observatie of participatie. Het doel hiervan is inzicht te krijgen in hoe een maatschappij of samenleving werkt: "Qualitative research in social science aims to describe, interpret, and explain social reality through the medium of language"⁴⁴. Deze drie kenmerken van naturalistisch onderzoek beschrijf ik in deze paragraaf. Vervolgens komen de drie lagen, beschrijven, interpreteren, uitleg en duiding, van de boog van naturalistisch onderzoek aan bod.⁴⁵ De nadruk ligt op mensen en hun situatie. Volgens Beuving en De Vries "refereert de situatie vanuit macroperspectief aan de positie die een persoon inneemt in de maatschappij zoals de socio-economische status of etnische verbondenheid"⁴⁶. Vanuit microperspectief bekeken gaat het hier om het sociale netwerk, vroegere ervaringen en voorkeuren van deze persoon. Uitgangspunt is dat in naturalistische onderzoek "that the situation in which a person finds herself is thought to depend on her understanding of that situation"⁴⁷. In mijn onderzoek is de mens uitgangspunt. In het groepsgesprek vertellen mensen over hun eigen ervaringen en gevoelens. De informatie die verkregen is subjectief omdat mensen subjectieve wezens zijn, net als ik als onderzoeker. Ieder mens construeert zijn eigen werkelijkheid naar aanleiding van eigen ervaringen en herinneringen. Het is dus geen objectieve data, maar interpretaties van de werkelijkheid en geen objectieve realiteit. Dit betekent dat alle bevindingen door de geïnterviewden en mijzelf door cognitieve categorieën zijn geïnterpreteerd.

Bij naturalistisch onderzoek worden de mensen zoveel mogelijk bestudeerd in hun eigen omgeving. Dit is echter niet van toepassing op mijn onderzoek. De twee focusgroepen hebben namelijk beide plaatsgevonden op een maandag, een dag na de kerkdienst die uitgezonden is via *Omrop Fryslân*. Beide gesprekken heb ik gehouden in de kerk van kerkelijke gemeente waar ik als voorganger werkzaam ben. Ik heb er bewust voor gekozen om de diensten niet gezamenlijk te bekijken omdat iedereen in de praktijk vanuit zijn of haar eigen woonkamer, via de televisie of computer, de diensten bijwoont. In het groepsgesprek hebben de deelnemers aan het gesprek gesproken over hun ervaringen, gedachten en gevoelens ten aanzien van de Friese taal in deze kerkdiensten.

⁴³ Beuving, J. en G. de Vries, *Doing Qualitative Research, The craft of Naturalistic Inquiry*, Amsterdam: University Press, 2015, p. 15.

⁴⁴ Beuving en De Vries, *Doing Qualitative Research*, p. 19.

⁴⁵ Beuving en De Vries, *Doing Qualitative Research*, p. 30.

⁴⁶ Beuving en De Vries, *Doing Qualitative Research*, p. 35.

⁴⁷ Beuving en De Vries, *Doing Qualitative Research*, p. 35.

Voor mijn onderzoek heb ik gebruik gemaakt van een focusgroepinterview. “A focus group is a qualitative research method that involves a small group, composed of five to ten people with certain common features or characteristics, with whom a discussion can be focused on a given issue or topic”.⁴⁸ Het voordeel van een groeps gesprek kan zijn dat de deelnemers elkaar onderling stimuleren om woorden te geven aan de geloofsbeleving die gevoeld wordt, maar tegelijkertijd moeilijk onder woorden is te brengen. De Roest, hoogleraar en professor praktische theologie aan de *Protestantse Theologische Universiteit* te Groningen, noemt dit ook wel “to spark each other off”.⁴⁹ Focusgroepen zijn geschikt “when the communication and construction of certain knowledge is the main interest of research. They provide access to both actual and existentially meaningful or relevant interactional experiences, and the way in which the participants discuss issues in the focus group can provide insight into how these same issues are discussed in everyday life”.⁵⁰ Nadelen zijn dat er vaak maar een paar respondenten aan het woord zijn. In één van de twee focusgroepen was er één respondent die beduidend minder aan bod kwam dan de andere negen. Er is ook een risico dat er sociaal-wenselijke antwoorden worden gegeven. Dit is nooit helemaal uit te sluiten, maar ik heb het idee dat er in beide focusgroepen heel open en eerlijk is gesproken omdat er ook ruimte was voor het vertellen van diverse emoties. De externe validiteit is over het algemeen in kwalitatief onderzoek niet generaliseerbaar naar andere groepen of situaties. Echter aan de hand van wetenschappelijke literatuurstudie uit andere landen met vergelijkbare taalsituaties waarbij sprake is van minderheidstalen zijn er mijns inziens naast verschillen ook overeenkomsten met de Friese taal.

2.2 Uitvoering van het onderzoek

Vorbereiding

Voorafgaand aan dit onderzoek heb ik 2021 mijn onderzoeksvorstel geschreven, dat goedgekeurd is door zowel mijn eerste als tweede beoordelaar. In dezelfde periode heb ik literatuuronderzoek gedaan naar de rol van de Friese taal in de eredienst en belanghebbende personen benaderd zoals Hinne Wagenaar, predikant van de pioniersplek te Jorwert en tevens auteur van diverse boeken op het vlak van de Friese taal, Jan Popkema die eveneens diverse belangrijke boeken heeft geschreven op dit gebied, met name over de geschiedenis van het *Kristlik Frysk Selskip* en dhr. Alex Riemersma, voorheen lector Fries en meertaligheid aan *NHL Stenden Hogeschool* en secretaris van de *Wurkgroep Tsjerketsjinsten Fryslân* en stichting *Krúspunt* die betrokken is bij de opzet en uitzendingen van *Omrop Fryslân*. Op zondag 22 augustus heb ik een katholieke dienst bijgewoond in Gorredijk. In september 2021 heb ik eindredacteur Sybren Terpstra van *Omrop Fryslân* geïnterviewd. Ik was benieuwd naar de kijkcijfers van de kerkdiensten die worden uitgezonden door *Omrop Fryslân*. De kijkcijfers over geheel Nederland zijn relatief betrouwbaar volgens dhr. Terpstra, maar de kijkcijfers uit de Provincie Fryslân zijn gebaseerd op zestien kastjes en daardoor niet geheel representatief.

⁴⁸ Roest, H. de, ‘The Focus Group Method in Practical Ecclesiology: Performative Effects and Ecclesiological Rationale’, *Ecclesial Practices*, 28 oktober 2015, pp. 235-254.

⁴⁹ Roest, ‘The Focus Group Method’, p. 240.

⁵⁰ Roest, ‘The Focus Group Method’, pp. 240-242.

Keuze van respondenten

Mijn voorkeur voor de groepsgrootte was vijf à zes personen met een evenredige verdeling tussen mannen en vrouwen, bij voorkeur jong en oud, waardoor het groepsgesprek goed te leiden is. Uiteindelijk hebben aan beide focusgroepen vijf personen deelgenomen. Alle deelnemers heb ik gevonden via mijn eigen netwerken zowel in mijn persoonlijke als zakelijke contacten. Uiteindelijk waren er twee respondenten die niet mee konden doen vanwege het tijdstip van de focusgroep en het niet voldoen aan de door mij gestelde criteria. De criteria voor deelname aan het onderzoek was dat de Friese taal voor de respondenten hun moedertaal is en dat ze kijkers waren naar de diensten van *Omrop Fryslân*. Het interview is in het Fries gehouden om hen in staat te stellen hun gevoelens en gedachten in hun eigen moedertaal te uiten en te verwoorden.

Uitvoering

Ik heb gebruik gemaakt van een ongestructureerd groepsinterview aan de hand van een topiclijst en elicitatietechnieken. De topiclijst heb ik samengesteld aan de hand van mijn literatuuronderzoek met als uitgangspunt zo weinig mogelijk vragen te stellen (zie bijlage 2). Ik heb tevens zes fragmenten (bemoediging en groet, gebed, lied, Bijbellezing, preek en zegen) laten zien uit verschillende diensten van *Omrop Fryslân* uit de periode maart tot en met oktober 2021 (zie bijlage 3). Vier van de zes fragmenten betroffen een protestantse kerkdienst, één katholieke dienst en één dienst werd geleid door verschillende voorgangers uit verschillende denominaties (Vrije Evangelische Gemeente, PKN en Rooms-Katholieke Kerk). De focusgesprekken heb ik opgenomen via een app 'my recorder' en heb ik getranscribeerd in zowel het Fries als in het Nederlands.

Data-analyse

Ik beschrijf samenvattend en tegelijkertijd thematiserend wat de respondenten hebben gezegd over het Fries in de eredienst in relatie tot de Godsontmoeting.⁵¹ Hierbij heb ik dus systematisch gezocht naar delen van data uit de beschrijvende analyse die relevant zijn voor het beantwoorden van mijn onderzoeksvraag.⁵² De data heb ik op drie niveaus geanalyseerd. Ten eerste heb ik gekeken naar wat mij opviel uit deze groepsgesprekken. Vervolgens heb ik de uitspraken van respondenten gelieerd aan mijn topics uit de topiclijst, die naar voren kwamen uit het literatuuronderzoek, dat ik voorafgaand aan het empirisch onderzoek had verricht. Vervolgens heb ik de uitspraken geanalyseerd op basis van de thema's identiteit en verwantschap. Tot slot heeft mijn scriptiebegeleider in het kader van intersubjectiviteit meegekeken met de codering in februari 2022. Vervolgens heb ik een laatste controlerende uitgevoerd en zo objectief mogelijk de data gecodeerd.

2.3 Beschrijving van de respondenten

De voorwaarde voor deelname aan het groepsgesprek is dat de Friese taal de moedertaal van de respondenten is en dat zij de kerkdiensten van *Omrop Fryslân* hebben gezien. Tien respondenten, waaronder een echtpaar, hebben meegedaan aan het onderzoek, waaronder zes mannen en vier vrouwen. De leeftijd varieert globaal tussen de zestig en tachtig jaar. Alle respondenten zijn opgegroeid in dorpen op het platteland van Fryslân en zijn Friestalig

⁵¹ Evers, J., *Kwalitatieve analyse: kunst èn kunde*, Amsterdam: Boom Lemma, 2015, pp. 98, 99.

⁵² Evers, *Kwalitatieve analyse: kunst èn kunde*, p. 99.

opgevoed. Ze spreken allen de Friese taal, waarbij twee van de drie hoofddialecten het Kleifreis en het Woudfries te onderscheiden zijn.

Achtergrond

Zes van de tien respondenten zijn hoger opgeleid (hbo of hoger) waaronder één vrouwelijke respondent. Vier respondenten hebben een achtergrond in het onderwijs. Een vijfde heeft gewerkt in het welzijnswerk en als predikant. Als emeritus-predikant verzorgt hij nog steeds diensten, waaronder Friestalige. De overige vijf hebben een achtergrond in het bankwezen, zijn huisvrouw, boer of boerin of ondernemer. In de thuissituatie spreken negen van de tien geïnterviewden de Friese taal. Eén van hen spreekt thuis de taal niet omdat zijn partner niet van Friese komaf is. Acht van de tien groepsdeelnemers behoren bij de PKN en twee bij de voortgezette Gereformeerde kerken in Nederland (vGKN). Twee respondenten vervullen een taak als ouderling, drie hebben dat in het verleden gedaan en een deelnemer is lector, allen binnen de protestantse kerk.

Rolmodel

Twee geïnterviewden geven aan dat ze door hun docent in het middelbaar beroeps onderwijs bewust zijn geworden van de waarde van de Friese taal. Twee respondenten zijn in aanraking gekomen met de Bijbelverhalen in het Fries van Ulbe van Houten. Er werd thuis en op de lagere school voorgelezen uit zijn boeken *de Hillige Histoarje*. Een andere respondent geeft aan dat zijn pake⁵³ betrokken was bij de oprichting van het *Frysk Selskip*. Kortom, vijf van de tien respondenten zijn op jonge(re) leeftijd in aanraking gekomen met rolmodellen die hen bewust hebben gemaakt van de Friese taal.

Pro-Fries

Acht van de tien respondenten zijn te categoriseren als pro-Fries. Ze vinden de Friese taal belangrijk en zijn in tegenstelling tot hun ouders de Friese Bijbel gaan lezen. De andere twee respondenten zijn wat minder expliciet over hun opvattingen over het gebruik van het Fries. Eén van deze respondenten is zich niet zo bewust van de Friese taal. Hij heeft zijn hele leven in Fryslân gewoond en de tweetalige situatie in Fryslân is voor hem heel gewoon. De andere respondent leest de Bijbel in het Nederlands omdat hij dit gewend is. Hij past zich snel aan als mensen het Fries niet verstaan, dit in tegenstelling tot de eerdergenoemde acht respondenten.

Omdat allen het Fries een warm hart toedragen en mij kenden zijn ze bereid geweest om mee te doen aan dit onderzoek. Ik ben mij ervan bewust dat juist de mensen die een voorstander zijn van de Friese taal geneigd zijn om mee te doen aan dit onderzoek. Uiteindelijk is het voor dit onderzoek van belang dat de Friese taal de moedertaal is van de respondenten en dat ze in staat zijn onder woorden te brengen wat het Fries voor hen persoonlijk betekent. Dit betekent echter dat dit onderzoek niet generaliseerbaar is naar alle moedertaal-Friestalige kijkers van de kerkdiensten van *Omrop Fryslân*.

⁵³ "opa"

2.4 Ethische vragen rondom het onderzoek

In de Nederlandse Gedragscode voor wetenschappelijk onderzoek worden normen aangegeven voor goede onderzoekspraktijken.⁵⁴ De eerste ethische vraag betreft mijn aanname of hypothese dat kijkers waarbij Fries de moedertaal is, hun ontmoeting met God in de kerkdienst sterker is dan bij Friezen bij wie het Fries niet hun moedertaal is. Dit betekent dat mijn aanname dit onderzoek niet moet sturen in een bepaalde richting, waarbij alternatieve visies en tegenargumenten niet serieus worden genomen.⁵⁵ Mijn eigen normativiteit is dus altijd aanwezig niet alleen als onderzoeker, maar ook bij de respondenten. Dit vereist een persoonlijke reflexiviteit en een epistemologische reflexiviteit.⁵⁶ Ten tweede is het belangrijk om te benadrukken dat het onderzoek objectief en onafhankelijk is.⁵⁷ Vermenging van politieke en commerciële belangen, door bijvoorbeeld de betrokken organisaties, dient voorkomen te worden. Hierbij denk ik aan invloed op de keuze van de onderzoeksvraag, beïnvloeding van de resultaten indien ze anders zijn dan verwacht en het gebruik maken van het onderzoek voor promotiedoeleinden. Dit zou echter, ten derde, kunnen conflicteren met transparantie en verantwoordelijkheid binnen het onderzoek.⁵⁸ Belangen van wetenschap en samenleving moeten hierin worden meegenomen. De onderzoeksgegevens moeten hiervoor zoveel mogelijk publiekelijk beschikbaar worden gesteld. Transparantie over de werkwijze en de gevolgde methode moet duidelijk zijn. Dit wordt beschreven in deze scriptie en het Data Management Plan van de *Protestantse Theologische Universiteit* (zie bijlage 4).

⁵⁴ 'Nederlandse gedragscode wetenschappelijke integriteit', 2018, <https://doi.org/10.17026/dans-2ci-nvwu>.

⁵⁵ 'Nederlandse gedragscode', p. 13.

⁵⁶ Swinton, J. and H. Mowat, *Practical Theology and Qualitative Research*, London: SCM Press, 2016, p. 57.

⁵⁷ 'Nederlandse gedragscode', p. 13.

⁵⁸ 'Nederlandse gedragscode', p. 14.

Hoofdstuk 3 Positionering van de praktische theologie en liturgiewetenschappen

In dit hoofdstuk beschrijf ik wat het doel, de relevantie en urgentie van de praktische theologie inhouden en hoe mijn onderzoek zich daartoe verhoudt. Daarna komt de relatie met praktische theologie en andere wetenschappen aan de orde. Vervolgens geef ik de positionering, naast doel, relevantie en urgentie, van de subdiscipline liturgiewetenschappen weer.

3.1 Praktische theologie

“In de twintigste eeuw is er een verschuiving opgetreden in het onderzoeksveld van de praktische theologie. Van een instructie voor de ambten werd praktische theologie steeds meer een reflectie op de praktijk van het geloofsleven. Van een normatief-deductieve wetenschap werd zij een empirisch-inductieve wetenschap”.⁵⁹ De laatste vijftig jaar heeft de praktische theologie een groei doorgemaakt, zowel intellectueel als institutioneel.⁶⁰ Niet alleen diverse andere sociale wetenschappen hebben hier aan bijgedragen, maar ook diverse kritische theoretici.⁶¹

Doel, relevantie en urgentie

Swinton en Mowat⁶², beiden praktische theologen aan de Universiteit van Aberdeen, omschrijven de praktische theologie als “een kritische, theologische reflectie op de praktijken van de Kerk in wisselwerking met de wereld om gelovig te participeren in de doorgaande missie van de Drie-ene God.”⁶³ Miller-McLemore, praktisch theoloog en professor aan *The Divinity School and Graduate Department of Religion Vanderbilt University* in Nashville, onderscheidt vier onderdelen in de praktische theologie met een verschillend publiek en verschillende doelen: ten eerste is de praktische theologie een discipline onder wetenschappers en ten tweede een geloofsactiviteit onder gelovigen. Daarnaast heeft het twee andere toepassingen: ten derde is de praktische theologie een methode om theologie te studeren in de praktijk en het is ten vierde een leergebied van subdisciplines van de theologische opleiding”.⁶⁴ Mijn onderzoek draagt bij aan de academische discipline en daardoor ook aan de andere drie onderdelen.⁶⁵

De praktische theologie is relevant omdat zij een bijdrage levert aan het beleefde geloof in het dagelijkse leven en gericht is op transformatie.⁶⁶ Zowel Miller-McLemore als Swinton en Mowat benadrukken het belang van de ‘phronesis’ oftewel een vorm van praktische wijsheid die theorie en praktijk combineert in de praxis van individuen en gemeenschappen. Deze

⁵⁹ Wijnalda, H., ‘Een gereformeerde visie op praktische theologie’, *Theologia Reformata* 52, nr. 4, 2009, p. 334.

⁶⁰ Miller-McLemore, B.J., ‘Introduction, The Contribution of Practical Theology’, *The Wiley-Blackwell Companion to Practical Theology*, ed. Bonnie J. Miller-McLemore, Malden: Blackwell Publishing, 2012, p. 1.

⁶¹ Miller-McLemore, ‘Introduction’, p. 2.

⁶² John Swinton is Professor of Practical Theology and Pastoral Care en leerstoel Divinity and Religious Studies at the School of Divinity, History, and Philosophy. Harriet Mowat is hoogleraar voor Centre for Spirituality, Health and Disability en Managing Director of Mowat Research.

⁶³ Swinton en Mowat, *Practical Theology and Qualitative Research*, p. 24.

⁶⁴ Miller-McLemore, B.J., ‘Five misunderstandings about Practical Theology’, *International Journal of Practical Theology*, nr. 16, 2012,, p. 20.

⁶⁵ Miller-McLemore, ‘Introduction’, p. 5.

⁶⁶ Miller-McLemore, ‘Introduction’, p. 7.

'phronesis' is van belang voor een God-georiënteerde levensstijl".⁶⁷ De context is volgens Swinton en Mowat "God's ongoing mission of redemption to the world".⁶⁸ Hier raken kerk en samenleving elkaar.⁶⁹ De belangrijkste vraag is volgens Swinton en Mowat: "Who is God and how does one know more fully his truth?"⁷⁰ Deze vraag sluit aan bij mijn masterthesis waarbij het gaat om meer te weten te komen over hoe moedertaal-Friestalige kijkers de Friese taal ervaren in de uitzendingen van de kerkdiensten op *Omrop Fryslân* en in hoeverre dit al dan niet bijdraagt aan de ontmoeting met God. Deze geloofspraktijk vormt een belangrijk theologisch uitgangspunt om meer te weten te komen over het beleefde en gevierde geloof volgens Van Tongeren, docent Liturgische & Rituele Studies aan de *Universiteit van Tilburg*.⁷¹ De verwachting is dat de uitkomsten van dit onderzoek bijdragen aan deze 'phronesis' ten behoeve van *Omrop Fryslân* en de kerkelijke gemeenten in Fryslân. Richard R. Osmer, Professor of Mission and Evangelism aan de *Princeton Theological Seminary* en schrijver van het boek *Practical Theology*, beschrijft deze geïnformeerde wijsheid als 'sagely wisdom' en deze is onderdeel van één van de vier taken van de praktische theologie, namelijk de tweede interpretatieve taak.⁷² Deze bestaat uit de kwaliteiten "bedachtzaamheid, theoretische interpretatie en wijs oordeel".⁷³ Een multidisciplinaire invalshoek gecombineerd met dialoog is hier onlosmakelijk mee verbonden. Theo Pleizier, docent praktische theologie aan de *Protestantse Theologische Universiteit* en Hanneke Schaap-Jonker, bijzonder hoogleraar klinische godsdienstpsychologie aan de *Vrije Universiteit van Amsterdam*, vullen aan dat praktisch theologisch onderzoek moet bijdragen aan de opbouw van de christelijke gemeente in relatie tot de samenleving.⁷⁴

In mijn onderzoek beschrijf ik de ervaringen en verhalen van de groepsdeelnemers in relatie tot de Friese taal in de kerkdienst conform de stappen van Osmer.⁷⁵ Vervolgens interpreteer ik ze aan de hand van nationaal en internationaal wetenschappelijk onderzoek vanuit verschillende perspectieven. In de conclusie komt naast de taalwetenschappelijke en de cultureel-antropologische inbreng de theologische normering aan de orde. Bij de aanbevelingen geef ik een handreiking hoe om te gaan met het Fries in de kerkdienst voor verschillende betrokken doelgroepen.

3.2 Relatie met andere wetenschappen

In dit onderzoek maak ik, naast de theologie, gebruik van taalwetenschappen en de culturele antropologie. De vraag is hoe deze zich verhouden tot de praktische theologie. Volgens

⁶⁷ Swinton en Mowat, *Practical Theology and Qualitative Research*, p.25./Miller-McLemore, 'Introduction', p. 2.

⁶⁸ Swinton en Mowat, *Practical Theology and Qualitative Research*, p. 26.

⁶⁹ Swinton en Mowat, *Practical Theology and Qualitative Research*, p. 5.

⁷⁰ Swinton en Mowat, *Practical Theology and Qualitative Research*, p. 26.

⁷¹ Tongeren, L. van & P. Post, *Voorbij de liturgiewetenschap, over het profiel van liturgische en rituele studies*, Ridderkerk: Ridderprint BV, 2011, p. 22.

⁷² Osmer, R.R., *Practical Theology, An introduction*, Grand Rapid, Michigan: Eerdmans Publishing, 2008. p. 84.

⁷³ Osmer, *Practical Theology*, 2008, p. 82.

⁷⁴ Pleizier, T., H. Schaap-Jonker, 'GEREFORMEERDE PRAKTISCHE THEOLOGIE, EEN METHODOLOGISCHE AANZET', in: *Theologia Reformata*, 2009, Volume: 52, Issue: 4, p. 354.

⁷⁵ Osmer, R.R., 'Practical theology: A current international perspective', in: *HTS Theologische Studies/ Theological Studies* 67(2), 2011, p. 2. <https://doi.org/10.4102/hts.v67i2.1058>.

Osmer is er altijd sprake van een 'cross-disciplinary dialogue'.⁷⁶ Deze dialoog is belangrijk voor elke taak van de praktische theologie zoals is beschreven in de vorige paragraaf. Mijn onderzoek is multidisciplinair, want er worden meerdere wetenschappen tegelijkertijd met elkaar in gesprek gebracht. Binnen deze multidisciplinaire dialoog is de praktische theologie gebaat bij een transversale insteek, waarbij een maximale uitwisseling is tussen de disciplines.⁷⁷ Op het knooppunt van taalwetenschappen, culturele antropologie en liturgiewetenschappen (als onderdeel van de praktische theologie) maak ik maximaal gebruik van internationale wetenschappelijke literatuur op het vlak van algemene taalaspecten en cultureel antropologische aspecten van minderheidstalen in een meertalige situatie binnen de liturgische setting van de eredienst. De input en kennis van andere wetenschappen worden vervolgens theologisch geduid. Ook al is de praktische theologie volgens Barnard "principeel een culturele wetenschap, want haar onderzoeksveld is de hele cultuur, maar op dat brede veld zal de praktisch theoloog de cultuur steeds herinneren aan haar voorlopigheid, aan haar relativiteit, aan haar belachelijkheid: hij blijft theoloog, die weet van een verzoening en rechtvaardiging buiten elke praxis om".⁷⁸ Het eigene van de praktische theologie is de commentaarfunctie oftewel de kritische reflectie.⁷⁹ Dit bepaalt haar eigen plek te midden van de andere culturele studies. De taak van de praktische theologie is volgens Barnard dat "zij het cultureel handelen onderzoekt - samen met andere wetenschappen - en de christelijke vertogen met betrekking tot dat handelen - met behulp van andere wetenschappen - en confronteert die met de dynamiek van het woord in zijn soteriologische strekking (die toch ook weer niet anders dan in termen van onze cultuur ter sprake kan komen)".⁸⁰ De Friese taal is immers een cultureel gegeven en gelokaliseerd in de Friese context, maar wordt gerelateerd aan het al dan niet ontmoeten van God in de kerkelijke context.

"Het liturgisch ritueel, als religieuze expressie, kan niet uitputtend worden begrepen met methoden van de sociale wetenschappen of van de geesteswetenschappen".⁸¹ Volgens Post, hoogleraar Liturgische & Rituele Studies aan de *Universiteit van Tilburg*, is er sprake van multidisciplinariteit, naast de eigenheid van de liturgiewetenschappen.⁸² Het blijkt dat de sociale wetenschappen en geesteswetenschappen elkaar nodig hebben.⁸³ Daarom pleit Barnard voor een positie van de liturgiewetenschappen tussen geesteswetenschappen en theologie in.⁸⁴ Op de positionering van de liturgiewetenschappen en de inhoud zal ik in de volgende paragraaf nader in gaan.

⁷⁶ Osmer, *Practical Theology*, 2008. p. 161.

⁷⁷ Osmer, *Practical Theology*, p. 171.

⁷⁸ Barnard, M., 'Behoort Praktische Theologie tot de Cultural Studies', *Verbum et Ecclesia*, Vol 26, No 3, 2005, p. 668, <https://doi.org/10.4102/ve.v26i3.244>

⁷⁹ Barnard, 'Behoort Praktische Theologie tot de Cultural Studies', p. 671.

⁸⁰ Barnard, 'Behoort Praktische Theologie tot de Cultural Studies', p. 671.

⁸¹ Barnard, M., 'Voorbij de liturgiewetenschap?!', in: Tongeren, L. van & P. Post, *Voorbij de liturgiewetenschap*, p. 33.

⁸² Barnard, 'Liturgiewetenschap als discipline', p. 98.

⁸³ Barnard, 'Voorbij de liturgiewetenschap?!', pp. 34,35.

⁸⁴ Barnard, 'Voorbij de liturgiewetenschap?!', p. 35.

3.3 Liturgiewetenschappen

“De liturgiewetenschap is een betrekkelijk jonge discipline die in Nederland pas sinds het begin van de twintigste eeuw tot ontwikkeling is gekomen”.⁸⁵ “De Liturgische Beweging is een fenomeen dat zich in de eerste helft van de twintigste eeuw in veel kerken van de oecumene voordeed. Zij was een stroming die uit was op een herbezinning op liturgie in een specifieke zin van het woord: liturgie als gezamenlijke viering van de christelijke gemeenschap”.⁸⁶ “Moderne filosofie en menswetenschappen werden bevoorrechte partners om het theologische discours opnieuw rationeel, geloofwaardig en relevant te maken voor zichzelf en op het moderne publieke forum. Dit gold ook voor de sacramentologie en liturgiewetenschap”.⁸⁷

Binnen de liturgiewetenschappen is met name het theologische begrip sacramentaliteit de laatste drie decennia wetenschappelijk in de belangstelling komen te staan. Dit blijkt onder andere uit *The Oxford Handbook of Sacramental Theology* in 2015 en de uitgave van het boek *Symbol and Sacrament* van de Franse katholieke theoloog Louis-Marie Chauvet in 2018. Beide boeken dragen bij aan de sacramentele theologie. Pionier in de Verenigde Staten was Prof. Ronald Grimes in de *Ritual Studies* en deze richtte het tijdschrift *The Journal of Ritual Studies* op in 1987. Sinds 1996 komt er jaarlijks een jaarboek uit dat gepubliceerd wordt door *IRiLiS, Institute for Ritual and Liturgical Studies* en de *Cristian Cultural Heritage*.⁸⁸ *IRiLiS* levert een belangrijke bijdrage aan de multidisciplinaire bestudering van rituelen en liturgie.⁸⁹

Ondanks de processen van detraditionalisering, individualisering en pluralisering blijkt zowel wetenschappelijk gezien als vanuit de bevolking aandacht te zijn voor rituelen.⁹⁰ De vraag is echter volgens Lieven Boeve, hoofddocent fundamentele theologie aan de *Faculteit Godgeleerdheid van de Katholieke Universiteit Leuven*, “hoe de rituele en theologische dimensie, dus van ritualiteit en sacramentaliteit, samengaan”.⁹¹ “Het principe van sacramentaliteit gaat ervan uit dat alle aspecten in de werkelijkheid naar God kunnen verwijzen”.⁹² Als er teveel nadruk wordt gelegd op ritualiteit dan verdwijnt de theologale dimensie en wordt de ontmoeting met de God van Jezus Christus in de navolging (in praxis en reflectie, in ethiek en ritualiteit) gemist.⁹³ Boeve pleit voor “een christelijke narratieve onderbreking van het algemeen menselijke, niet omdat het algemeen menselijke niet waar zou zijn of niet zou gelden, maar omdat de christelijke sacramenten voor de christen hieruit niet hun diepste betekenis halen. Het is omdat ze van God Spreken dat ze sacrament zijn. Sacramentaliteit is onderbreking van Godswege”.⁹⁴

⁸⁵ Tongeren, *Voorbij de liturgiewetenschap*, pp. 10, 11, 14.

⁸⁶ Ploeger, M., ‘Het ‘onliturgische’ karakter van de Liturgische Beweging’, p. 110, <https://www.theologie.nl/artikelen/het-onliturgische-karakter-van-de-liturgische-beweging/>, geraadpleegd op 5 mei 2022.

⁸⁷ Boeve, L., V. Van den Bossche, G. Immink, P. Post, *Levensrituelen en sacramentaliteit, tussen continuïteit en discontinuïteit*, Kampen: Uitgeverij Gooi en Sticht, 2003, p. 8.

⁸⁸ <https://www.pthu.nl/irilis/publications/yearbook-for-liturgical-studies/>, geraadpleegd op 2 juni 2022.

⁸⁹ <https://www.pthu.nl/irilis/nl/over-ons/missie-en-visie/>, geraadpleegd op 3 juni 2022.

⁹⁰ Boeve, *Levensrituelen en sacramentaliteit*, pp. 8, 9.

⁹¹ Boeve, *Levensrituelen en sacramentaliteit*, p. 33.

⁹² Dillen, A., S. Gärtner, *Praktische Theologie, verkenningen aan de grens*, Leuven: Lannoo, 2015, p. 115.

⁹³ Boeve, *Levensrituelen en sacramentaliteit*, p. 34.

⁹⁴ Boeve, *Levensrituelen en sacramentaliteit*, p. 47.

Al gaat het in mijn onderzoek niet specifiek over sacramenten zoals de doop en het avondmaal, liturgie heeft wel een sacramenteel karakter zoals ik beschreven heb in paragraaf 1.4 bij kernbegrippen en kernconcepten. Het sacramenteel verstaan van de liturgie veronderstelt immers een ontmoeting met God en dus een houding van verwachting.⁹⁵ “Woorden hebben in de liturgie zeggingskracht en we spreken niet voor niets over Jezus Christus als het Woord van God” volgens Immink.⁹⁶ En als gemeente maken wij deel uit van lichaam van Christus en worden we door de performatieve werken zelf lichaam van Christus.⁹⁷ “Alle elementen van de kerkdienst staan in dienst van de opstandingswerkelijkheid van Christus. Zij beogen die te bewerken in het leven van de gemeente, het Lichaam van Christus, en dus in de ervaring van gelovig leven”.⁹⁸

Taal is één van de mogelijkheden om het Woord van God tegenwoordig te stellen zijn.⁹⁹ In dit onderzoek wordt daarom gebruik gemaakt van de liturgiewetenschappen, naast de taalwetenschappen en de culturele antropologie. De liturgiewetenschap heeft oog voor het sacramentele karakter van de eredienst en de vraag is hoe de Friese taal daaraan bijdraagt volgens de moedertaal-Friestalige kijker. Dit wordt bekeken ten eerste vanuit een etic perspectief oftewel die van mens en wereld naar God en ten tweede vanuit een emic perspectief, die van God naar mens en wereld.¹⁰⁰ Vanuit dit binnenperspectief is de vraag: Hoe beleven en ervaren de moedertaal-Friestalige kijkers de Friese taal in de eredienst in relatie met de ontmoeting met God? En vanuit het buitenperspectief rijst de vraag: In hoeverre kan het belang van de Friese taal in de eredienst in verhouding tot de Godsontmoeting theologisch geduid en onderbouwd worden? De casus betreft de Friese (film)elementen uit vijf kerkdiensten uitgezonden door de regionale televisiezender *Omrop Fryslân*.

Theologische duiding

Als theoloog onderschrijf ik de ontmoeting met God in de kerkdienst, al is deze nooit afdwingbaar, en wil ik als onderzoeker de relatie met de Friese taal theologisch onderbouwen. In Genesis 1:26-27 wordt gezegd dat alle mensen beelddrager van God zijn en dus geschapen zijn naar Zijn beeld.¹⁰¹ Dit geschapen zijn naar Zijn beeld oftewel *imago Dei* is van toepassing op de relatie met het Fries in de eredienst. Dit betekent dat de mens mag zijn wie hij is met de daarbij behorende taal die hij spreekt. Dit sluit aan bij *creatio continua*: “God spreekt de mens aan in de verwachting dat deze antwoordt. [...] God spreekt ons aan om in een persoonlijke relatie met Hem te leven, om andere mensen, en om de schepping als geheel. [...] Het gaat om de fundamentele betrokken-zijn op de ander”.¹⁰² Deze schepping is een doorgaand proces, een *creatio continua*, waarbij al het leven van God komt. De schepping is een begin wat vraagt om een vervolgverhaal. De mens is een relationeel en

⁹⁵ Barnard, *Worship in the network culture*, p. 330.

⁹⁶ Immink, ‘De verbinding tussen geloof en leven in de rituele praxis’, in: Boeve, L., V. Van den Bossche, G. Immink, P. Post, *Levensrituelen en sacramentaliteit, tussen continuïteit en discontinuïteit*, Kampen: Uitgeverij Gooi en Sticht, 2003, p. 61

⁹⁷ Immink, ‘De verbinding tussen geloof en leven in de rituele praxis’, p. 62.

⁹⁸ Leede, B. de, C. Stark, *Ontvouwen, Protestantse prediking in de praktijk*, Zoetermeer: Boekencentrum, 2017, p. 280.

⁹⁹ Immink, ‘De verbinding tussen geloof en leven in de rituele praxis’, p. 61.

¹⁰⁰ Barnard, ‘Voorbij de liturgiewetenschap?!’, p. 55.

¹⁰¹ Brink, *Christelijke dogmatiek*, p. 242.

¹⁰² Brink, *Christelijke dogmatiek*, pp. 244, 245.

communicatief wezen. Gezegd kan worden dat de mens een narratief wezen en schepper van verhalen is. De Friese taal kan hieraan bijdragen, want verhalen dragen betekenissen. Verhalen zorgen namelijk voor verbinding, ‘belonging’, ‘wizansjes’¹⁰³ en bedoelingen.¹⁰⁴ En taal weerspiegelt die werkelijkheid en scheidt immers tegelijkertijd deze werkelijkheid. En liturgische taal, zoals in dit onderzoek onderzocht, maakt immers de verbinding tussen mens en God en vice-versa. De paradox is dat taal en dus ook liturgische taal niet alleen de werkelijkheid weergeeft, maar deze ook creëert. Het *imago Dei* en de *creatio continua* zijn zowel voor de Friese als de Nederlandse taal belangrijk. Een spanningsveld is waarneembaar tussen recht doen aan elkaar en elkaar niet willen uitsluiten.

Doel, relevantie en urgentie

De relevantie en urgentie van liturgiewetenschappen worden bepaald door vier elementen, die een bijdrage leveren aan de studie van liturgie: het object of thema, de gehanteerde methoden en technieken, de benadering of heuristiek en de vaktraditie en institutionele vormen en inbeddingen.¹⁰⁵ Hierbinnen kiezen liturgiewetenschappers voor methodepluraliteit binnen huidige maatschappelijke processen. In mijn onderzoek is het thema de Friese taal in de kerkdienst op televisie. Binnen deze christelijke context met verschillende kerkgenootschappen wordt de vraag gesteld of het Fries in de liturgie bijdraagt aan de al dan niet beleefde Godsontmoeting. Voor de methode maak ik in het bijzonder gebruik van de antropologische benadering.¹⁰⁶ De context is ingebed in het veld van de rooms-katholieke, protestantse, doopsgezinde en evangelische kerken.

¹⁰³ Dit betekent ‘gewoonte’ of ‘manier’.

¹⁰⁴ Uit cursus ‘Leauwe yn Fryslân’, 24 november 2022 van Liuwe Westra.

¹⁰⁵ Tongeren, *Vorbij de liturgiewetenschap*, p. 22.

¹⁰⁶ Barnard, ‘Liturgiewetenschap als discipline’, p. 94.

Hoofdstuk 4 Resultaten van het empirisch onderzoek

In dit hoofdstuk komen de onderzoeksresultaten van het empirisch onderzoek, oftewel de opbrengsten uit de beide focusgroeps gesprekken aan de orde. In deel A beschrijf ik welke betekenis de Friese taal heeft voor de moedertaal-Friestalige respondenten op hun beleving van persoonlijke identiteit en onderlinge verwantschap. Dit zijn de antropologische aspecten van het gebruik van de Friese taal. In deel B ligt de focus op het theologische aspect, namelijk hoe de Friese taal al dan niet bijdraagt aan de ontmoeting tussen God en mens in de kerkdienst. In Deel C ga ik de verschillende elementen in de liturgie langs op welke manier die al dan niet bijdragen aan de Godsontmoeting. Voor de afwisseling worden citaten van de deelnemers aan de groeps gesprekken in het Nederlands of in het Fries weergegeven.

Deel A Taalaspecten

4.1 Dicht(er)bij

Het meest opvallende woord dat vijftientig keer spontaan genoemd is door zes van de tien respondenten, is dat de Friese taal dichterbij “ticht(er)by” komt. Twee respondenten beamen dit met andere vergelijkbare bewoordingen zoals “it rekket dy”¹⁰⁷ en “dat begrypst meteen”.¹⁰⁸ Dit wordt gezegd over bemoediging en groet (2x), lied (1x), bidden (2x), “laag liturgische” (1x), Friese Bijbellezing (3x), de preek (4x), Friese diensten (6x zowel geheel Friestalig als gemengd Nederlands-Fries) en Fries in het algemeen (6x).

Het Fries komt in het algemeen dichterbij. Hierover wordt door een respondent gezegd: “Ik heb het gevoel dat het niet eens zo zeer gaat over de vertaling van de Friese woorden, nee dan zit het precies in de wat andere volgorde of precies de andere samenstelling van de woorden, dan komt het ineens naar ons toe en dan pakt het ons, wat dan ook, ja misschien bedoelen jullie dat ook met dichterbij, misschien ligt het in die hoek, zo ligt het bij mij ook dat je er door gepakt wordt lijkt het wel”. Een ander zegt over de Friese taal: “Het komt gewoon dichtbij”. Een derde legt uit: “Kijk, Fries is de taal die we van, die ik van mijn moeder heb geleerd en taal is een eh, dat is ook een uitdrukking van emotie, emotie en van gevoel”. Een vierde vult aan: “Ze hebben me sneller te pakken in het Fries dan in het Nederlands”. Een ander vertelt over de Friese taal: “Het komt dichterbij, dat is gewoon zo, ja”. Aan het einde van één van de groeps gesprekken formuleert een respondent het als volgt: “Duidelijk is wel dat het Fries een belangrijke rol speelt in ons leven en ook bij het aanhoren van het Woord van God, dat blijkt uit het hele gesprek wat we hier hebben gehad, de hele tijd komen we terug op het Fries en dat het dichtbij staat, dat is gewoon zo ja”.

Persoonlijke uitspraken hierover zijn verder: “Ek ast in de knoei sitst of hartstikke bliid bist, dan hast it Frysk bei de hân” of “Dat rekket je sa djip, echt dat Frysk”.¹⁰⁹ Als voorbeeld wordt genoemd dat ouderen of dementerenden die geëmigreerd zijn naar Canada of Amerika uiteindelijk terugvallen op hun moedertaal (in dit geval het Fries).

Uit bovenstaande blijkt dat voor de meerderheid van de respondenten de Friese taal in het algemeen dichterbij komt.

¹⁰⁷ “Dat raakt je”.

¹⁰⁸ “Dat begrijp je meteen”.

¹⁰⁹ “Ook als je in moeilijkheden bent of hartstikke blij, dan heb je het Fries bij de hand” en “Het raakt je zo diep, echt dat Fries”.

4.2 Publieke taal en privétaal

Uit de geschiedenis blijkt dat het Nederlands werd gesproken in de kerk, op school, in de rechtbank, bij de notaris, de dokter en de dominee (zie ook paragraaf 1.2). Het Nederlands was dus de officiële en formele taal in het publieke domein. Het Nederlands was ook de eerbiedige taal in de kerk en werd zodoende de taal van het geloof. Acht van de tien respondenten geven aan dat zij het Fries zowel thuis als op straat spraken. Gekscherend wordt gezegd “tsjin God en de hûn praten Friezen Nederlânsk he?”¹¹⁰ Het Fries is meer de vriendschappelijke taal omdat het thuis en op straat werd gesproken. Een voorbeeld dat dit illustreert, is de opmerking van een groepsdeelnemer die vertelde dat hij Friessprekend naar kerk ging, maar dat hij, eenmaal daar aangekomen, Nederlands sprak. “Dertig à veertig jaar geleden hoorde de Friese taal niet in de kerk” vult een ander aan.

Emancipatie

Alle ouders van de groepsdeelnemers, en ook zichzelf, spreken Fries in de privésfeer. Negen van deze ouders lazen de Bijbel in een Nederlandse vertaling en baden in het Nederlands. Uit het groeps gesprek blijkt dat acht respondenten heel bewust de Friese Bijbel zijn gaan lezen en in het Fries zijn gaan bidden. Er zijn in het focusgroeps gesprek diverse voorbeelden genoemd waarbij de Friese taal steeds meer ingang vindt in de publieke sfeer. Een deelnemer vertelt over zijn bezoek aan een arts in het ziekenhuis, waarbij hij aan haar achternaam vermoedde dat ze Friezin was: “Se begûn yn it Nederlânsk, ik direkt yn it Frysk en se sloech fuort om”.¹¹¹

Vier respondenten hebben mensen, met name onderwijzers op de lagere school, ontmoet die hen bewust maakten van het belang van de Friese taal. “En sadwaande waarden wy ek ús der ek mear bewust fan en ik ek en dan bin je jong en soms ek wol wat eigenwiis natuerlijk en ik wit noch dat ik in keartsje tsjin ús heit sei: de Here God ferstiet ek wol Frysk hear”.¹¹² De pake van een van de groepsdeelnemer was lid van het *Kristlik Frysk Selskip*.

Opvallend is dat deze generatie uit de jaren '40 en '50 van de vorige eeuw bewust(er) heeft gekozen voor het Fries ten opzichte van hun ouders. Afgaande op de respondenten, is deze generatie het Fries steeds meer gaan gebruiken niet alleen in de publieke ruimte zoals in de eredienst of in het ziekenhuis, maar ook in de privésfeer. In de thuissituatie is de meerderheid van de respondenten de Bijbel in het Fries gaan lezen en bid eveneens in het Fries. Er heeft in dit opzicht onder acht van de tien groepsdeelnemers een duidelijke omslag tussen deze generatie en die van hun ouders plaatsgevonden. Men zou zelfs kunnen spreken van de emancipatie van de Friese taal.

4.3 Schakelen tussen twee talen

Een terugkerend thema in beide gesprekken is de mate waarin de Friestaligen zich aanpassen al dan niet aan de Nederlandstaligen en vice-versa. Twee respondenten geven aan dat Friestaligen gemakkelijk schakelen van het Fries naar het Nederlands: “Minsken

¹¹⁰ “Tegen God en de hond praten Friezen Nederlands he?”

¹¹¹ “Ze begon in het Nederlands, ik direct in het Fries en ze schakelde meteen over”.

¹¹² “En zodoende werden we ons er ook meer bewust van en ik ook en dan ben je nog jong en soms ook wel wat eigenwijs natuurlijk en ik weet nog wel dat ik een keertje tegen mijn vader zei: God verstaat ook wel Fries hoor”.

hoeve mar in heal wurd Hollânsk te hearren en gean fuort oer at se mei in oar prate yn it Hollânsk”¹¹³ of “Dan wurdt der in preek hâlden yn it Nederlânsk, dan is er even in stoarinkje en dan begjint er yn it Frysk”.¹¹⁴ Eén respondent geeft aan dat “wanneer mensen geen Fries verstaan je wel Nederlands moet spreken, maar gelukkig kún je ook Nederlands spreken”. Volgens een ander heeft “het accepteren van de tweetalige situatie te maken met fatsoen”. Een derde respondent geeft aan “dat tweetalig zijn, als rijkdom voelt”, terwijl een vierde “de Nederlandse taal als noodzakelijkheid ervaart, want de Friese taal is de taal van zijn moeder” en dus “de taal van zijn hart”. Deze laatste respondent legt uit: “Ik heb in mijn hele leven nog nooit een woord Hollands gezegd, ja in de kerkdienst, maar voor mijzelf als wij bidden en danken dan doen we dat altijd in het Fries”.

Voorbeelden

Verschillende voorbeelden worden genoemd waarbij er een spanning wordt ervaren tussen aanpassen of niet-aanpassen. In een gemeente waar veel niet-Friestalige toeristen in de kerk komen, ontspoon zich een discussie tijdens de kerkenraadsvergadering over de vraag of het ongestuurd is als er Fries wordt gesproken in de kerkdienst. Een ander voorbeeld van dezelfde respondent, die toen voorzitter van de kerkenraad was, is een gemeente-avond waarbij een Nederlandstalig stel aanwezig was en de vraag was of er niet in het Nederlands gesproken diende te worden. Gelukkig wilden deze mensen zelf het Fries leren en werd besloten in het Fries verder te gaan. Hij verzuchtte: “Dat was een gouden greep want anders had ik met mijn handen in het haar gezeten”. Eén van de respondenten past zich zonder problemen aan een kleinkind dat uit Sicilië komt, door over te schakelen op het Engels. Een andere respondent zou zich aanpassen aan het dialect van de streek waar hij woonachtig zou zijn. Hij noemt als voorbeeld Drenthe of Groningen en geeft aan “dat is toch een kwestie van fatsoen toch?” Een ander voorbeeld is van de dochter van een geïnterviewde die een achterstand op de lagere school had omdat er thuis Fries gesproken werd. Tijdelijk besloot men om thuis Nederlands te spreken. Tot slot wordt een voorbeeld genoemd van een voorganger die Fries spreekt met de kinderen tijdens een kindermoment en waar één van de kinderen in het Nederlands spreekt. De voorganger gaat over op het Nederlands en blijft dat spreken. Een ander geeft aan dat als een ander welwillend is om het Fries te verstaan of te spreken, hij ook welwillend is om dan in het Nederlands te praten.

Het gaat in deze voorbeelden uiteindelijk om de vraag wie zich met zijn spreektaal aanpast aan wie en in welke mate. Deze praktijken verschillen en de meningen over wat wenselijk is, zijn verdeeld. De één stelt zich hierin coulanter op dan de ander. Het lijkt erop dat hoe meer zich men bewust is van de ‘schoonheid’ en de ‘emancipatie’ van de Friese taal, hoe minder men geneigd is zich aan te passen en in de Nederlandse taal over wil schakelen. Het varieert dus van het ‘voor wat, hoort wat principe’ tot de conclusie “gelukkig kunnen we ook Nederlands spreken”.

¹¹³ “Mensen hoeven maar een half woord Nederlands te horen en gaan dan meteen over in het Nederlands”.

¹¹⁴ “En dan wordt er een preek gehouden in het Nederlands, dan is er even een storinkje en dan begint hij in het Fries”.

4.4 Normen en waarden over het gebruik van de Friese taal

Uit beide focusgroepen komen zowel impliciete als expliciete meningen en standpunten naar voren over hoe zij het Fries in de praktijk horen te gebruiken.

Acht van de tien respondenten zijn zich bewust van het gebruik van de Friese taal. Zij vinden dat je Friese woorden moet gebruiken als deze er zijn. Een voorbeeld is als iemand zegt 'voorbereiding' en zichzelf corrigeert met "eigenlijk moet ik 'tarieding' zeggen". Als er wordt gesproken over een 'Friese kerkendag' dan vraagt een ander zich af waarom dit niet 'Fryske tsjerkendei' wordt genoemd. Er moet "zowel zuiver als lenig met de taal worden omgegaan, maar wat is dat vandaag de dag he?" volgens een derde. Deze respondent wil graag zoveel mogelijk Friese woorden gebruiken die voor iedereen begrijpelijk zijn: woorden zoals 'nôt' (graan) moeten niet meer gebruikt worden, omdat ook de meeste Friezen niet meer weten wat dit betekent. "Neerlandismen probeer ik in een preek zoveel mogelijk te vermijden" zegt de geïnterviewde predikant. Een ander reageert hierop door te zeggen: "Kijk dat is altijd de spanning, want taal die ontwikkelt zich of het nu Hollands of Fries is". Een ander vindt dat "men het Fries in ieder geval passief moet kunnen verstaan". Drie respondenten vinden het jammer, wanneer in het Fries de (hulp)werkwoorden in de verkeerde volgorde, namelijk de Nederlandse, worden gebruikt oftewel "dat is achterstevoren praten". "Aan de juiste woordvolgorde", zegt één van de respondenten, "herkent men een 'echte Fries'".

In het gebruik van het Fries wordt een spanningsveld waargenomen waarbij enerzijds Friese woorden gebruikt moeten worden (en de juiste volgorde) en anderzijds moet men deze woorden wel kennen en dus begrijpen. Het blijkt dat taal altijd aan veranderingen onderhevig is.

4.5 Identiteit en verwantschap

Deze paragraaf gaat over identiteit en verwantschap. De eerste verwijst naar een persoonlijke, individuele identiteit en heeft te maken met kinschap, oftewel het gezin waarin men is opgegroeid en de taal is geleerd. Daarnaast komt de sociaal-culturele verwantschap aan de orde. De kerkelijke verwantschap wordt beschreven in deel B.

Identiteit en kinschap

Een geïnterviewde zegt: "Het is de taal fan myn hert, dat is de taal fan dy't myn Mem my leard hat en der wenje ik yn".¹¹⁵ Hij voegt toe: "Ik hear it myn pake nog bidden "Het past ons aan de avond van dezen dag, ja, om Uw groten naam" en it wie in totaal oare wize fan praten as wat dy man oars die".¹¹⁶ Uit dit voorbeeld blijkt dat voor deze respondent de Friese taal bepalend is voor zijn identiteit en daardoor tegelijkertijd een verwantschap met zijn moeder voelt. Op het moment dat zijn opa Nederlands spreekt dan ervaart hij een distantie.

In de tweede focusgroep vraag ik expliciet of de vader of moeder ook gehoord wordt in het Fries. De geïnterviewde predikant geeft aan: "It is toch wol in aardige fraach want ik mien inderdaad in tal fan beeldspraken, der wie ús mem oe sa sterk yn, dan fergelike se dingen no

¹¹⁵ "De taal van het hart, de taal die ik van mijn moeder heb geleerd en daar woon ik in".

¹¹⁶ "Ik hoor mijn opa nog bidden "het past ons aan de avond van dezen dag, ja, om uw groten naam" en het was een totaal andere manier van praten wat die man anders deed".

ja 'sa tsjok as' of 'fluch as dikke sjerp' of sa. Se hie oe sa beeldende manier fan sprekken en ik betrape my erop dat ik yn 'e preek bytiden ynienen een loopke haw, in sintsje fan har, dat is dan tichterby is ynienen".¹¹⁷ Zijn moeder komt in de Friese taal dichterbij: zij klinkt door in zijn eigen taalgebruik.

Sociaal-culturele verwantschap

De sociaal-culturele verwantschap tussen Friezen onderling bestaat voornamelijk uit de Friese taal en de diverse grote evenementen die in Fryslân gehouden worden, zoals het skûtsjesilen. "It is in taal en de Fryske kultuer, die moatte we behâlde, dêr wolle wy us bêst foar dwaan ek omdat it sa moai is fanselfs en omdat it ús rekket, Fryslân dêr meie wy grutsk op wêze"¹¹⁸ Eén respondent geeft aan hij na zijn studie "uiteindelijk in de culturele antropologie terecht gekomen is en toen heb ik inderdaad het Fries ook wel weer gewaardeerd als een culturele vorm en een culturele kleur met de eigenaardigheden en de kwaliteiten daarachter, dan begin je het van een afstand te zien". Deze respondent die eveneens predikant is, geeft aan dat de kerkdiensten, uitgezonden door *Omrop Fryslân*, de kwetsbare en delicate kant van Fryslân laten zien: "No ynienen wie der ek wat mear in delikate kant fan it libben mei de minnen en de swakke kanten kamen no yn byld en no ja dêr mocht ik graach oer".¹¹⁹

In één van de focusgroepen wordt aangegeven dat er vijf verschillende soorten Fries zijn. Zij herkennen aan de taal uit welke streek van Friesland diegene komt. Eén herkent de dominee, bij het beluisteren van de preek in het Fries, dat hij uit de Friese Wouden komt: "Sjoch dit is, hjirre sit ek wat it Wâldelement ek yn, mei syn útspraken ek, it is in Wâldman".¹²⁰ Twee respondenten stemmen hiermee in.

Sociale identiteit gaat dus blijkbaar over onderscheid en overeenstemming tussen mensen en groepen.

4.6 Samenvatting van de algemene taalaspecten

Wat is de betekenis van het Fries, in een meertalige situatie, voor hoe identiteit en verwantschap worden beleefd? In het algemeen kan gezegd worden dat de Friese taal dichterbij komt.

Moedertaal

Het Fries kenmerkt zich doordat het de taal is in het privé-domein: thuis en op straat. De Nederlandse taal was tot voor kort de taal in het publieke domein. Er is echter een verschuiving merkbaar. De meeste respondenten zijn zich bewust van het Fries als identiteit bepalende factor en 'eisen' daarom meer ruimte op voor hun taal in zowel de publieke- als

¹¹⁷ "Het is toch wel een aardige vraag want ik meen inderdaad in tal van beeldspraken, daar was onze moeder oh zo sterk in, dan vergeleek ze dingen nu ja 'zo dik als' of 'zo vlug als dikke stroop' of zo. Ze had een oh zo beeldende manier van spreken en ik betrap mij erop dat ik in een preek soms ineens een loopje heb, een zinnetje van haar, dat is dan ineens dichterbij".

¹¹⁸ "Het is een taal en de Friese cultuur, die moeten we behouden, daar willen wij ons best voor doen omdat het zo mooi is natuurlijk en omdat het ons raakt, Friesland daar mogen we trots op zijn".

¹¹⁹ "Nu ineens was er ook meer een delicate kant van het leven met de minnen en de zwakkere kanten die nu in beeld kwamen en nu ja dat mag ik graag".

¹²⁰ "Kijk dit is, hier zit ook het Woudelement in, met zijn uitspraken ook, hij is een Woudman".

in de privéruimte. Dit laatste heeft betrekking op het geloofsleven. Binnen de Friese taal worden vijf verschillende talen onderscheiden waardoor men kan horen uit welke streek iemand afkomstig is. Het Fries verbindt en onderscheidt tegelijkertijd. Daarnaast is het belangrijk dat begrijpelijke, hedendaagse Friese woorden worden gebruikt, een juiste volgorde van de (hulp)werkwoorden en dat Neerlandismen vermeden moeten worden.

Meertalige situatie

Dat er duidelijk sprake is van een meertalige situatie in Fryslân komt tot uiting in het feit dat Friestaligen snel van het Fries naar het Nederlands kunnen schakelen en andersom. Hier ligt duidelijk een spanningsveld. Het roept de vraag op: in hoeverre pas je je aan, wie past zich aan en aan wie? Er is dus spanning tussen het gebruik van de Friese taal als moedertaal en minderheidstaal enerzijds en de meertalige situatie in de provincie Fryslân anderzijds.

Identiteit en verwantschap

Het Fries heeft als moedertaal een grote invloed op de beleving van de persoonlijke identiteit. Het is namelijk de taal die dichterbij komt, die sneller het hart raakt en de taal van je moeder. Dit heeft te maken met het kinschap. Het is daardoor de taal van het hart en van de emotie. De Friese sociaal-culturele verwantschap komt onder andere tot uiting in de Friese taal in de diensten van *Omrop Fryslân*.

Met andere woorden, de meeste geïnterviewden voelen zich onderling verbonden door de Friese taal en cultuur en dit werkt zowel verbindend als onderscheidend. Het Fries is niet alleen voor de meerderheid een onderdeel van de persoonlijke identiteit, maar ook onderdeel van de sociaal-culturele identiteit.

Deel B God ontmoeten in de kerkdienst

In de eerste paragraaf van dit deel worden de antropologische aspecten genoemd die betrekking hebben op de Friese taal in de eredienst. In de tweede paragraaf komen de theologische aspecten van het Fries in de kerkdienst aan de orde.

4.7 De Friese taal in de eredienst

4.7.1 Voors en tegens

Als het om de Friese taal in de eredienst gaat, worden in de focusgroepen verschillende argumenten voor het gebruik van het Fries genoemd:

- “als je in het buitenland bent dan versta je het ook niet”;
- “als je Engels kent dan ken je ook het Fries”.

Als voorbeeld noemen respondenten de kerkdiensten in Jorwert genoemd waar “lenig met de taal wordt omgegaan: die lezen zowel uit de Nederlandse als de Friese Bijbel, beiden hetzelfde stuk”.

Twee respondenten pleiten voor een “gelijkwaardiger verdeling” van de Friese taal en het Nederlands in de kerkdienst. Eén daarvan opteert voor “ruimte innemen en doet daarom altijd de mededelingen aan het begin van de dienst in het Fries”. Ook vertaalt hij soms een zin in een lied naar het Fries. Een ander geeft aan dat “de mix van de Friese taal en de Nederlandse taal de succesfactor is van *Omrop Fryslân*. Dit is wat speciaals en de mensen die er een feeling voor hebben, een achtergrond hebben, ja die herkennen er ook weer wat in

en dan komt het dichterbij, dat is waar. Door het gebruik van het Fries onderscheidt zo'n dienst zich van een televisiedienst van de EO". Een tweede groepsdeelnemer vraagt zich af of "een Nederlandstalige dit 'dichterbij' ook ervaart in een Nederlandstalige dienst".

In de focusgroepen worden eveneens argumenten genoemd die pleiten voor het gebruik van de Nederlandse taal:

- "als je het niet kan verstaan, dat is ook niet leuk";
- "ik kan me in het Engels niet redden";
- "er wordt ook Stadsfries gesproken";
- "er zijn ook veel luisteraars buiten Fryslân".

Waar de respondenten het niet over eens worden in een van de groeps gesprekken, is of tweetaligheid in de kerkdiensten beleid is of niet.¹²¹ "Het is ook heel belangrijk dat je de ruimte krijgt" vindt een respondent.

Er worden ook argumenten genoemd die niet specifiek zijn onder te verdelen in een voor of een tegen. De genoemde argumenten laten een genuanceerder beeld zien waarbij de verschillende aspecten moeten worden afgewogen. Verder wordt het volgende gezegd: "Mar we moatte ek wol earljik tajaan dat, we binne ek sa ferweven mei it Nederlânsk dat it dat ek oansprekt".¹²² Een tweede respondent beaamt dit: "Ik ben zo met het Nederlands verweven dus dat is heel gemakkelijk uiteindelijk", maar zegt wel daar achteraan "zo heb ik wat meer afleiding bij het Fries". Een derde geeft aan dat "als Nederlandstalige diensten goed zijn, die je ook kunnen raken". Weer een ander zegt dat hem "een gemengde dienst veel meer doet: Nederlandse elementen in de dienst zijn prima. Het gaat bij het Fries meer om dan alleen de verstaanbaarheid".

Kortom, de respondenten noemen zowel argumenten voor en tegen. Er komt geen duidelijk eindoordeel uit de gesprekken over het gebruik van de Friese taal in de eredienst.

4.7.2 Taal: doel of middel?

De vraag die wordt gesteld door één van de deelnemers is "gaat het om het promoten van de taal of om het promoten van het Evangelie?" Een meerderheid meent dat het zou moeten gaan om het laatste. De Friese taal is voor hen in het bijzonder een communicatiemiddel om dichtbij de mensen te komen. Er moet geen afstand gecreëerd worden. Eén respondent geeft aan dat hij het "ook belangrijk vindt de Friese taal te stimuleren en te promoten en dat de kerkdiensten van *Omrop Fryslân* daar bij uitstek een geschikt medium voor zijn". Volgens een ander "maakt het niet uit, want het Nederlands en het Fries zijn met elkaar verweven en allebei goed verstaanbaar. Nederlandse elementen zijn prima. Het gaat om de afwisseling". Dezelfde respondent pleit voor het volgende: "Ja maar ik denk dat je toch naar de doelgroep moet kijken, wat me gisteren opviel dat praktisch alles in het Fries was, het was uit Arum een plaats op de Klei en iedereen zal daar Fries praten en dan kun je dat doen, zou het uit Drachten of Leeuwarden vandaan komen, dan zijn de mensen veel meer Nederlandstalig en dan moet je je daar op richten, je moet kijken naar de mensen waar ze tegen praten en die moeten het verstaan". Een ander vult aan dat "de Friese taal bekend is en niet moeilijk. Het is je eigen taal". Een ander concludeert dat "we

¹²¹ Noot: hier wordt verwezen naar het tweetalig Fries-Nederlands beleid in de provincie Fryslân.

¹²² "Maar we moeten ook wel eerlijk toegeven dat, we zijn ook zo verweven met het Nederlands, dat het ook aanspreekt".

het niet iedereen naar de zin kunnen maken: we moeten waardering hebben voor een ander zijn of haar beleving". Hier wordt gepleit voor aanpassen aan de doelgroep om zoveel mogelijk het Evangelie te kunnen brengen.

Deze respondent maakt onderscheid tussen taal als doel of middel. De Friese taal als doel betekent dat het gaat om het Fries te promoten omdat deze in relatie staat met zijn eigen identiteit en onderlinge verwantschap. De meerderheid van de groepsdeelnemers meent dat het verkondigen van het Evangelie in de kerkdienst het belangrijkste is. Dit kan volgens hen zowel in de Friese als in de Nederlandse taal.

4.7.3 Voorwaarden voor het gebruik van de Friese taal in de eredienst

Uit de focusgroeps gesprekken worden noodzakelijke voorwaarden naar voren gebracht voor het gebruik van de Friese taal in de eredienst. Eén respondent vraagt zich af of bij een Bijbellesing "Soe it mei it Frysk ek wol mear, nauwer stekke, dat it dan toch noch mear taryeding ferget?"¹²³ Een tweede geïnterviewde antwoordt als volgt: "Het is een kwestie van voorbereiding hoor, ik bedoel, we doen het beiden, het is dat wij uit het onderwijs komen, we weten hoe we lezen moeten maar ook, we ontvangen de tekst thuis en dan lezen we het ook even hardop, zo dat we tegen elkaar zeggen, let daar even op, je moet weten wat je leest en hoe je dat overbrengen moet en niet zomaar lukraak ervoor".

Het is verder belangrijk hoe iets gezegd wordt: "De uitdrukking is hierin belangrijk". Volgens een geïnterviewde "kan de ene voorganger dit beter overbrengen dan een ander". Als goed voorbeeld wordt Ds. Hinne Wagenaar uit Jorwert genoemd.

Als er uit de Bijbel wordt gelezen moet de tekst volgens de respondenten duidelijk hoorbaar en verstaanbaar zijn, dus goed uitgesproken. Dit vereist een goede voorbereiding en de respondenten geven aan dat dit meer nodig is bij de Friese taal.

4.7.4 Kerkelijke verwantschap

Eén van de doelstellingen van *Omrop Fryslân* is om de oecumene in Fryslân te bevorderen. Er worden diensten uitgezonden van verschillende kerkgenootschappen. Drie respondenten waarderen de dienst uit Joure op 17 oktober 2021 met vier verschillende denominaties. Eén zegt: "It tsjerkelibben giet dan wol wat achterút, mar dat de tsjerkemuorren brekke, der bin ik bliid om". Een ander geeft aan "dat dit in de jaren 70 niet mogelijk was". Een derde vindt de verscheidenheid aan diensten mooi: "Ek al omdat it oekumenysk is, de iene kear haw je dit en de oare kear haw je dat, dat fyn ik hiel nijsgjirrich fan hoe wat, hoe wurdt it beleefd en sa".¹²⁴

Drie respondenten ervaren door de erediensten onderlinge kerkelijke verwantschap als christenen van verschillende denominaties.

¹²³ "Zou het met het Fries ook wel meer, nauwer steken, dat het dan toch wat meer voorbereiding vergt?"

¹²⁴ "Ook al omdat het oecumenisch is, de ene keer heb je dit en de andere keer dat, dat vind ik heel nieuwsgierig van hoe wat, hoe wordt het beleefd en zo"

4.8 God ontmoeten in/en de Friese taal in de kerkdienst

4.8.1 God komt dichterbij

Uit de focusgroeps gesprekken komt naar voren dat in die lijn het gebruik van het Fries in de liturgie ook God dichterbij brengt. Eén respondent geeft dat aan in twee voorbeelden. Hij vertelt over een boer die zegt, dat als de dominee in het Fries (s)preekt, dat het net is “alsof God dichterbij hem in het bankje aanschuift”. Het tweede voorbeeld gaat over de vertaling van de uitroep van God na de doop van Jezus “dit is mijn geliefde Zoon”. In het Fries wordt dit vertaald met “myn ynleave Jonge dêr't Ik sa wiis mei bin, fiele jimme it?”¹²⁵ Hierover zegt een andere respondent: “Dan krij ik earder yn brok yn ‘e kiel”.¹²⁶ Een ander zegt: “Dat komt direkt binnen, dat fielt direkt dat is it!”.¹²⁷

Net zoals in het genoemde tweede voorbeeld legt een andere geïnterviewde het verband tussen het gebruiken van het Fries als moedertaal en het Woord van God. Het Woord van God komt zo dichterbij en dat vindt hij mooi. Een derde is geraakt door het lijdensverhaal van Jezus uit de Hillige Histoarje, een Friese kinderbijbel die vroeger veel gebruikt werd: “Ja dy rekket je sa djip hê? Ja dan hie ik de triennen yn é eagen, hear”.¹²⁸ Een andere respondent geeft ook aan dat hij “tot tranen toe geroerd kan worden door een Fries lied”. Over de Tien Geboden wordt het volgende gezegd: “Do silst net. Do silst net oe dat kaam binnen! Net: do meist dat net, maar ‘gij zult niet’. ‘Gij zult niet stelen’ is ferhevener, sachter as do silst net stelle”.¹²⁹

De geïnterviewde predikant geeft aan dat het Fries in de kerkdienst minder leunt op “duizenden vaste formuleringen in de kerkdienst”. Hij noemt als voorbeeld het standaard einde van het gebed “niet uit verdienste maar uit genade”. Maar als het dan toch in het Fries is dan voelt het meer eigen en komt het harder aan. Hij voegt daaraan toe dat bij een Friese dienst, als hij zelf voorgaat of wanneer hij kerkganger is: “het komt wat bij mij harder aan, het grijpt meer in, je hebt geen veiligheid meer, in de Nederlandse taal die zorgt voor wat bestaande sketches en nu lijkt het soms wel dat we dan veel opener en naakter staan, dan hebben we minder verweer he?” Een andere respondent geeft aan dat “beide talen, zowel het Nederlands als het Fries, mooie talen zijn. Er is voor iedereen wat en daar is niks mis mee”. Iemand voegt toe dat een “Nederlandse dienst ook heel goed kan zijn en je kan raken”. Een geïnterviewde deelnemer noemt nog het voorbeeld van twee dames die liturgieën op de stoelen zien liggen en realiseren dat het een Friese dienst is. Ze zeiden daarop: “Wegwezen! Eruit!”.

God komt dichterbij in de Friese taal omdat dit rechtstreeks binnenkomt en door de emotie die dan wordt ervaren. Maar ook de Nederlandse taal kan positieve gevoelens oproepen.

4.8.2 Praten met God

Opvallend is dat de meerderheid aangeeft thuis in het Fries te bidden. Iemand vertelt dat hij “praat met God omdat hij in het Fries zijn gedachten beter kan verwoorden”. Hij is niet

¹²⁵ “Mijn in-lieve Jongen, waar ik zo wijs mee ben, voelen jullie het?”

¹²⁶ “Dan krijg ik eerder een brok in de keel”.

¹²⁷ “Dat komt direct binnen, dan voel je direct: dat is het!”

¹²⁸ “Ja die raakte je zo diep he? Dan had ik de tranen in de ogen hoor”.

¹²⁹ “Jij zal niet. ‘Jij zal niet’ o dat kwam binnen! Niet: “je mag dat niet’, maar: ‘Gij zult niet’, ‘Gij zult niet stelen’ is verhevener, zachter dan ‘jij mag niet stelen’”.

gewend om hardop te bidden: “maar als ik bid dan is het zeker altijd in het Fries, dat zijn mijn gedachten, dat is puur Fries”. Een ander vult aan dat als hij “in het Nederlands tegen God zou praten, God zou vragen of er iets met hem aan de hand is”. Een ander zegt daarop dat “hij het verschil niet kent, omdat hij alleen maar Fries met God spreekt”. Een ander zegt dat “het niet zo is dat zijn geloof beter is of wordt door een Friese dienst”. Weer een ander legt het als volgt uit: “Myn âlders praten altyd Frysk. Allinich, it wie doe wol sa dat as der in gebed wie oan tafel dan sei er dat yn it Hollânsk, dat die elkenien. Dêr bin ik fan ôstapt, wy bin der fan ôstapt, want ‘Us Heit’ is toch mear fertroud as ‘Onze Vader’, ik bedoel sa iets: tichterby it gefoel, mar ik tocht dat se froeger mear tochten fan: dat is de eerbiedige taal en wy tinke: dat is mear de freonskippelike taal ja dat is hoe bin je opgroeid hê?”¹³⁰ Tot slot zegt de emeritus predikant hierover het volgende: “De Friese diensten doen al meer, veel meer dan een Nederlandse dienst en ja inderdaad dat kan zo ver gaan dat dan bij zo'n gebed, als je dan van die voorbeden hebt en dan even stil staat bij wat de mensen overkomt, dan kunnen mij nog net niet de tranen over de wanen lopen, maar dat zal mij in een gewone dienst niet overkomen. Het is net alsof, wat ik zonet ook al zei, dan heb ik geen verweer”.

Het praten met God in de thuissituatie wordt vooral gedaan in de Friese taal omdat dit meer eigen voelt en de gedachten beter onder woorden kunnen worden gebracht.

4.8.3 Godsbeeld

Opvallend is ook dat er een link wordt gelegd tussen het Godsbeeld en de Friese taal. “Ja dat is wol wier ja, it Frysk dat is net sa ferheven as it Hollansk en God is toch ferheven (...), hoe sjochst miskien ek nei God oft is God is dyn freon, je Heit dêr't je gewoan mei prate kinne”.¹³¹ Als God wordt gezien als een vriend of een kameraad, dan past hier het Fries bij. We mogen hieruit afleiden dat als God als verheven wordt gezien of ervaren, de eerbiedige Nederlandse taal hier beter bij past. Er wordt aangevuld met: “Mar sjoch fan de oare kant tink ik ek wolris, God is myn kameraad hê, mar it is natuerlijk wol je God, in bytsje ôfstan is ek net ferkeard, we dogge it miskien wol te min: dat wat de katoliken wol hawwe dat bytsje mear eerbied”.¹³²

Het Godsbeeld komt ook naar voren in een discussie over “laag- en hoogliturgische vieringen”. De predikant zegt daarover het volgende: “Ja ja, mar dan haw ik it gefoel dat mei it Frysk dan wolle we it húslik ha, wat tichterby. De keunst feitelijk is om der toch nog liturgy fan te meitsjen dat it toch ek net al te ferheven is en krek net, it moat tichterbij wêze mar it mei ek nei myn betinken ek wol wat foarm hawwe, wol wat ‘dekoarum’”.¹³³

¹³⁰ “Mijn ouders spraken altijd Fries alleen dat was toen wel zo dat wanneer er een gebed was aan tafel dan zei hij dat in het Hollands, dat deed iedereen en daar ben ik van afgestapt, daar zijn wij van afgestapt, want Us Heit is toch meer vertrouwd dan het Onze Vader, ik bedoel zo iets, dichterbij het gevoel maar ik dacht dat ze vroeger meer dachten van dat is de eerbiedige taal en wij denken dat is meer een vriendschappelijke taal, ja dat is maar net hoe je opgegroeid bent he?”.

¹³¹ “Ja dat is wel waar, ja het Fries dat is niet zo verheven als het Nederlands en God is toch verheven – hoe kijk je misschien naar God alsof God je vriend is, je Vader waar je gewoon mee kunt praten”.

¹³² “Maar kijk, aan de andere kant denk ik ook wel eens, God is mijn kameraad, maar het is natuurlijk wel God, een beetje afstand is ook niet verkeerd, we doen het misschien wel te weinig: dat wat de katholieken wel hebben, dat beetje meer eerbied”.

¹³³ “Ja ja, maar ik heb het gevoel dat met het Fries dan willen we het huiselijk hebben, wat dichterbij. De kunst is feitelijk om er toch liturgie van te maken, dat het toch ook niet al te verheven is en precies niet, het moet dichterbij zijn maar het mag naar mijn idee ook wel wat vorm hebben, wel wat, decorum”.

Een ander geeft aan dat er in de kerkdienst “meer gebeurt dan alleen de verstaanbaarheid van de Friese taal”. Een ander beaamt dit en noemt dit “de Heilige Geest. De Heilige Geest maakt het Fries voor niet-Friestaligen verstaanbaar net als bij tongentaal”, meent hij. Drie respondenten beaamen dit.

In de kerkdienst komt God dichterbij door de Bijbellesing of een gebed in de eigen taal. Ook het omgekeerde komt voor dat de Friese taal juist een ander zicht geeft op de vaste formuleringen in de Nederlandse taal. Het voelt desondanks meer vertrouwd aan dan de (over)bekende vaste formuleringen in het Nederlands. Het is echter niet zo dat het geloof beter wordt, maar het wordt zowel emotioneel als lichamelijk meer ervaren. Het lijkt erop dat het Fries goed aansluit bij het Godsbeeld van God als Vader en Vriend.

4.9 Samenvatting van taalaspecten bij de Godsontmoeting

Over het Fries in de kerkdienst wordt verschillend gedacht. Enerzijds vinden de groepsdeelnemers dat anderen zich moeten aanpassen aan de tweede taal in Fryslân, anderzijds wordt begrip getoond en gevraagd wanneer mensen het Fries niet begrijpen. Voor de één is de gelijkwaardigheid van beide talen, en daarmee een evenwichtige verdeling tussen Friese en Nederlandstalige elementen, van belang voor de eigen identiteit: er moet ruimte zijn voor beide talen. Voor deze respondent is de kerkdienst een middel om de taal te ‘promoten’. De meesten vinden echter dat het Evangelie dichtbij de mensen moet worden gebracht. Dit kan zowel in de Friese als in de Nederlandse taal. Van belang is dat de taal aansluit bij de taal die de kerkgangers spreken.

Voor alle gespreksdeelnemers is het Fries de moedertaal, maar allen zijn zij ook de Nederlandse taal machtig. Een goede voorbereiding is nodig, met name bij de Bijbellesing, wanneer de Friese taal in de kerkdienst wordt gebruikt.

De kerkelijke verwantschap wordt ervaren in het brede veld van de oecumene door de diversiteit aan verschillende kerkgenootschappen, maar niet zozeer in en door de Friese taal.

Er lijkt een wederzijds beïnvloedende en dynamische relatie te zijn tussen het ontmoeten van God in de eredienst, maar ook daarbuiten, en de Friese taal. Het lijkt erop dat de Friese woorden, bijvoorbeeld bij een Bijbeltekst of Bijbelverhaal, direct in het hart komen. De beleving gaat een grotere rol spelen omdat er minder weerstand is, minder verweer en minder opgeworpen barrières, omdat de Friese taal rechtstreeks binnenkomt en er geen vertaalslag hoeft plaats te vinden. Toch kan ook het Fries een nieuw (in)zicht bieden op vaste Nederlandstalige uitdrukkingen in de eredienst.

Het veranderde Godsbeeld van vader en vriend sluit goed aan bij de Friese taal. Het Fries is immers de taal van het gezin, de thuissituatie en de taal waarin de geïnterviewden zich uiten voornamelijk in het persoonlijke gebed. Het is de taal van nabijheid, anders dan de formeel gesproken taal in kerk, school of andere openbare ruimte die meer afstandelijk voelt.

Meerdere keren wordt ook aangegeven dat deze Friese taal lijfelijk wordt ervaren. De emotionele laag wordt door de Friese taal aangesproken. God komt daardoor dichterbij in en door het Fries én door de werking van de Heilige Geest. Het dichterbij komen van God is dus niet alleen een kwestie van moedertaal, ook van geloof en meer specifiek: in de Geest.

Deel C Elementen in de liturgie

4.10 De betekenis van de taal bij de elementen van de liturgie

In dit deel bespreek ik de verschillende elementen in de liturgie in relatie tot de Friese taal zoals die aan bod gekomen zijn in de groeps gespreken.

Mededelingen en welkom

Eén respondent is voorstander van het welkom in het Fries. Hij is hier uit zichzelf mee begonnen in zijn eigen kerkelijke gemeente. Dit is in de kerkenraad besproken, maar hij is er niet op aangesproken om het anders te doen. “Als je begint met de mededelingen in het Fries dan zet je het meteen neer als een Friese dienst” volgens deze respondent.

Bemoediging en groet

Bij het luisteren naar bemoediging en groet in de Friese taal zeggen groepsdeelnemers uit de tweede focusgroep het volgende: “It komt hiel tichtby hê, je wurde ferwolkomme yn je eigen taal, de taal fan ús mem sis ik dan mar en it wurd fan God, it is sa tichtby, it is sa gewoan ja ik fyn it hiel moai” en “It is it begroetsjen yn dyn eigen taal”.¹³⁴ Een derde beaamt: “Mar bemoedigende wurden in de eigen taal, dat fyn ik wol hiel moai hear”.¹³⁵ In deze context wordt ook aangegeven dat de toga ook iets doet, wanneer de predikant deze woorden uitspreekt.

Volgens één van de geïnterviewden mag de Friese taal met betrekking tot bemoediging en groet “meer vorm, decorum hebben, ook al is het Fries van zichzelf iets huiselijker”. Hiermee geeft hij aan dat bemoediging en groet plechtig(er) mag worden uitgesproken dan in het tv-fragment. Drie geïnterviewden maakt het niet uit of het bemoediging en groet in het Fries of in het Nederlands uitgesproken worden: ze vinden “beide even mooi” en “geven aan dat het ene niet meer raakt dan het andere”. Eén respondent zegt hierover het volgende: “Je kunt het op heel veel verschillende manier zeggen, maar dan is de uitdrukking belangrijk, die speelt ook mee”. Volgens een ander “is it in bytsje it fertalen fan it Nederlânsk yn it Frysk”.¹³⁶

Liederen

Volgens een deelnemer “komt het Fries toch wel dichterbij, wat dichterbij dan in het Nederlands he?” na het beluisteren van een Fries lied. Een andere groepsdeelnemer en zijn echtgenote vinden “Friese liederen fantastisch”. Bij een Fries lied kan hij beginnen te huilen. Drie geïnterviewden pleiten voor meer Friese liederen in verband met de gelijkwaardigheid voor Friestaligen: “Ik denk dat, die gelijkwaardigheid is er nog steeds niet”. Het nadeel is dat veel Friese liederen minder bekend zijn, omdat ze er niet mee grootgebracht zijn. Nederlandse liederen zijn over het algemeen bekender. In dit verband wordt door iemand genoemd dat “een Nederlandse dienst ook heel mooi kan zijn en ook kan raken”. Eén respondent geeft aan dat hij weet dat een ander gemeentelid de Friese liederen niet eerbiedig vindt. Een ander vult daarop aan: “Ja, maar ja, je bent je hele leven al gewend om in twee verschillende taalwerelden te leven he?” Deze respondent ervaart het Nederlands

¹³⁴ “Het komt heel dichtbij he, je wordt verwelkomd in je eigen taal, de taal van onze moeder zeg ik dan maar en het Woord van God, het is zo dichtbij, het is zo gewoon ik vind het heel mooi” en “Het is het begroet worden in je eigen taal”.

¹³⁵ “Maar bemoedigende woorden in de eigen taal vind ik wel mooi hoor”.

¹³⁶ “Het is een beetje het vertalen van het Nederlands naar het Fries”.

als “noodgedwongen”¹³⁷ en de Friese taal als de taal van zijn moeder en van zijn hart. Een ander geeft aan dat ze “nauw verweven zijn met elkaar”. Tot slot vertelt een andere deelnemer, toen hij in het ziekenhuis lag voor een zware operatie, “ik zocht houvast in het liedboek, maar in het Hollandse liedboek, daar betrapte ik mij op, een paar gedichten en zo en een paar van die teksten, van die levensreisteksten, ach jongen, die spraken mij aan en toen had ik alleen maar een Nederlandstalig liedboek denk ik nu, mijn vrouw had dat meegenomen en ik had geen keus maar anders had ik zeker de andere kant geprobeerd, daar ben ik wel zeker van, maar toen deed mij dat Nederlands zo goed”. Het Nederlandse liedboek gaf op dat moment ook houvast maar hij prefereerde het Friese indien hij de keuze had gehad.

Bijbellezing

Sommige Friese vertalingen van de Bijbel komen dichterbij dan de Nederlandse vertaling volgens drie respondenten. De taal van de huidige Friese Bijbel, uit 1978, is minder spreektaal, het is namelijk heel correct Fries, ook wel ‘geef’¹³⁸ Fries genoemd. Meerdere deelnemers zijn het erover eens dat er een nieuwe Friese Bijbelvertaling nodig is, die aansluit bij deze tijd, omdat er in de vertaling van 1978 te veel onbekende woorden in gebruikt worden die niet meer gangbaar zijn. Eén respondent noemt als voorbeeld dat het woord ‘groot’ in de vorige Bijbelvertaling veranderde van ‘great’ naar ‘grut’. De betekenis van dit woord werd naar zijn idee minder groot en daar moest hij erg aan wennen. Hij geeft een ander voorbeeld uit de Bijbel over “mijn geliefde Zoon” in paragraaf 4.8.1. Ook vindt hij dat er geen ouderwetse Friese woorden gebruikt moeten worden die men niet meer kent, omdat het belangrijk is dat de Bijbellezing dicht(er)bij de mensen komt.

Het is heel goed om eenzelfde Schriftlezing zowel in het Fries als in het Nederlands te doen. “No dat fyn ik ek, as je in Bibelferhaal yn beide talen lêze dan is it folle dúdeliker”.¹³⁹ Volgens hem “versterken de Friese en de Nederlandse taal elkaar. Een mogelijkheid zou zijn om de Bijbellezing in het Fries te doen en de vertaling in het Nederlands op de beamer te tonen”.

Preek

Drie geïnterviewden zouden graag meer Friese preken willen horen. Eén geeft aan als reden hiervoor aan dat de preek toch “dichtbij moet komen”. Een ander vindt “de preek het belangrijkste om in de Friese taal te doen en dat de andere elementen van de liturgie, de kop en de staart en de liederen desnoods maar in het Nederlands moeten”. Met name in een rouwdienst vindt deze predikant dit belangrijk, in het bijzonder wanneer hij in de voorbereidingen alleen maar Fries met de familie gesproken heeft.

Gebed - voorbede

Er wordt in de groepsgesprekken verschil gemaakt tussen het eigen persoonlijk gebed thuis en het gebed in de kerkdienst. De meerderheid bidt, oftewel praat met God, in de thuissituatie in de Friese taal. Een deelnemer zegt dat “‘Us Heit’ toch meer vertrouwd voelt dan het ‘Onze Vader’”. Maar als één van hen voor moet gaan in gebed in de gemeente dan

¹³⁷ Deze respondent zegt hierover: “En die ene taal is noodgedwongen, ik weet er niet zo snel een Fries woord voor te bedenken (lacht) maar dat vind je ook al gewoon, terwijl ik wel weet dat het niet gewoon is, want de taal van mijn hart is de taal van mijn moeder die het mij geleerd heeft en daar woon ik in”.

¹³⁸ “Gaaf of zuiver”

¹³⁹ “Nou dat vind ik ook als je een Bijbelverhaal in beide talen leest dan is het veel duidelijker”.

doet hij dat in het Nederlands: “Ik bid nooit in het Hollands, ik praat in het Hollands niet met God, maar alleen als ik in een groep voorgaan moet in gebed, dan doe ik het in het Hollands, maar dat is niet persoonlijk nee”.

Eén respondent vond van het beluisterde gebed waarin het Fries werd afgewisseld met zang in het Nederlands: “Nu kwam het toch een beetje kunstmatig over of je hebt het over liturgisch of hoog-liturgisch, dan was dit meer vorm dan inhoud”. Een ander vond het “raar dat het niet geheel in het Fries was”. Een derde zegt “dat doet mij wat” over de combinatie van zingen en bidden oftewel de wisselwerking daartussen.

Zegen

Drie deelnemers zeiden over de zegen: “dit sprekt wol hiel bot”, “mar as je foar de segen wat bewuster foar iepen stien om dy te ontvangen dan ha je der ek mear oan, tink ik. Foaral as it ek yn dyn eigen taal is” en “ast gewoan ‘de Heer zegene u en Hij behoeude U’ hearst, ja dat witte wy allegearre wol mar dit rekket my mear”.¹⁴⁰ Ze geven hierbij aan dat het belangrijk is om hiervoor open te staan en dat je het ontvangen moet willen.

Eén van de respondenten oppert het volgende: “de vaste formules in de Nederlandse taal uitspreken, de preek en de verbindende teksten in het Fries, waardoor we hierin onszelf meer kunnen zijn”. Twee groepsdeelnemers bevestigen dit.

4.11 Samenvatting van de elementen in de liturgie

Het blijkt dat alle elementen van de liturgie in de Friese taal kunnen bijdragen aan de Godsontmoeting. In tegenstelling tot de eerste focusgroep voelde de tweede zich aangenaam verrast door het begroet worden in de eigen taal. Het Fries komt meer tot zijn recht in het gebed, zoals ze dat thuis gewend zijn, en in de preek. Een Bijbellesing zowel in het Fries als in het Nederlands lezen, kunnen elkaar over en weer versterken. Over de liederen lopen de meningen uiteen. De één wordt duidelijk geraakt door een lied in de Friese taal, een ander is zo verweven met zowel de Friese als de Nederlandse taal, dat dit niet veel uitmaakt. Eén respondent geeft de voorkeur, in een crisissituatie, aan het Liedboek in de Friese vertaling. De zegen in de Friese taal spreekt erg aan, maar je moet het wel in ontvangst willen nemen.

¹⁴⁰ “Dit spreekt wel heel erg aan’, ‘maar als je voor de zegen wat bewuster openstaat om die te ontvangen dan heb je er ook meer aan, denk ik, vooral als het in je eigen taal is’ en ‘als je gewoon de Heer zegene u en Hij behoeude U’ hoort, ja dat weten we allemaal wel maar dit raakt mij meer”.

Hoofdstuk 5 Interpretatie van de onderzoeksdata aan de hand van wetenschappelijk literatuuronderzoek

In dit hoofdstuk worden de bevindingen uit hoofdstuk vier gerelateerd aan algemene wetenschappelijke literatuur over taal en onderzoek in vergelijkbare taalsituaties in onder andere Zuid-Afrika, Wales en Brazilië. “Zuid-Afrika is een land met veel talen, diverse nationaliteiten en culturen”.¹⁴¹ “Zuid-Afrika telt elf grote talen, te weten het Afrikaans en het Engels, zijnde de beide ‘officiële’ talen van het land en daarnaast nog negen andere talen”.¹⁴² “Zowel het Afrikaans als het Engels fungeren, beide ‘blanke’ talen, als lingua franca over het gehele land en zijn de ‘zwarte talen’ streekgebonden”.¹⁴³ In Wales spreekt men zowel het Welsh als het Engels. In 2010 zijn beide talen als officiële talen in Wales vastgesteld.¹⁴⁴ Ook in Brazilië wordt naast het Portugees, ook Duits gesproken en zijn er 217 inheemse talen.¹⁴⁵

Allereerst beschrijf ik in deel A algemene en specifieke, cultuur-antropologische taalkenmerken. In deel B komen theologische aspecten van taal aan de orde in relatie met het al dan niet ontmoeten van God in de eredienst. In dit hoofdstuk vervalt deel C: de verschillende liturgische elementen. De liturgische elementen worden opgenomen in een breder geheel en zullen daar waar nodig benoemd worden in deel A en B.

Deel A Cultureel-antropologische aspecten van taal

5.1 Algemene taalkenmerken

In mijn onderzoek wordt bevestigd wat Peter Garrett, senior lecturer at the *Cardiff University Centre for Language and Communication Research*, schrijft over het feit dat iedereen een houding of een mening heeft over het al dan niet juiste gebruik van taal. Deze houding of mening kan zowel impliciet als expliciet aanwezig zijn.¹⁴⁶ Taal heeft volgens hem altijd implicaties voor de sociale identiteit. Garrett onderscheidt zes categorieën met betrekking tot taal, namelijk linguïstische kenmerken, status en sociale normen, emotie, zowel positief als negatief, culturele associaties, diversiteit en vergelijkingen, die hier één voor één aan de orde komen.¹⁴⁷

Linguïstische kenmerken

Linguïstische kenmerken zijn volgens Peter Garrett uitspraken die mensen doen over een taal, variërend van een gedetailleerde tot een meer algemene beschrijving. Een voorbeeld van een gedetailleerde beschrijving is het verschil tussen ‘grut’ en ‘great’ dat door één van de respondenten is genoemd.¹⁴⁸ In één van de Bijbelvertalingen werd dit woord veranderd en daarmee veranderde ook de betekenis van dit woord voor de desbetreffende deelnemer,

¹⁴¹ Adams en Beukes, ‘English as a medium of worship’, p. 1.

¹⁴² <https://www.taaluniebericht.org/artikel/de-veelzijdige-veeltaligheid-van-zuid-afrika>, geraadpleegd op 13 april 2022.

¹⁴³ https://www.dbnl.org/tekst/nee003199101_01/nee003199101_01_0105.php, geraadpleegd op 13 april 2022

¹⁴⁴ https://www.wikipedia.org/wiki/welsh_taal, geraadpleegd op 13 april 2022.

¹⁴⁵ <https://viaverbia.nl/nieuws/talen-gesproken-in-Brazilië>, geraadpleegd op 13 april 2022.

¹⁴⁶ Garrett, P., *Attitudes to language, Key topics in sociolinguistics*, Cambridge: University Press, 2010, p. 1.

¹⁴⁷ Garrett, *Attitudes to language*, hoofdstuk 11 Folklinguistics (e-book).

¹⁴⁸ In het onderzoek noemt één respondent dit verschil. Bij een nieuwe Bijbelvertaling is dit veranderd en daarmee ook de betekenisgeving van dit woord ‘groot’. Zie hiervoor paragraaf 4.8.3.

oftewel 'groot' werd daardoor minder groot. Algemene linguïstische kwaliteiten die genoemd zijn, hebben betrekking op het zoveel mogelijk gebruiken van Friese woorden, waarbij aangegeven wordt dat het wel bekende woorden moeten zijn die voor iedereen begrijpelijk zijn. Neerlandismen moeten zoveel mogelijk worden vermeden. Het zijn niet alleen de woorden van de Friese taal die belangrijk zijn voor de respondenten, maar het zijn ook de klank, de samenstelling en de volgorde van de woorden. Grammaticaal is de volgorde in de het Fries, bij meerdere hulpwerkwoorden in een zin, anders dan in het Nederlands. Er moet zowel zuiver (oftewel 'geef Frysk') als lenig met de Friese taal omgegaan worden volgens één van de deelnemers.

Status en sociale normen

Taalkenmerken gaan onder andere ook over de sociale status die volgens Garrett in twee groepen kan worden.¹⁴⁹ Deze groepen zijn globaal te verdelen in 'ontwikkeld/ beschaafd' of 'onontwikkeld/ onbeschaafd'.¹⁵⁰ De Nederlandse taal in het publieke domein was de ontwikkelde en beschaafde taal in tegenstelling tot de Friese taal in het privé-domein. De status van het Fries heeft alles te maken met de scheiding van deze twee domeinen (zie voor de uitgebreide beschrijving paragraaf 1.2). In de 20e eeuw werd uiteindelijk de Friese taal ingezet voor de emancipatie van de orthodoxe middenklasse in de kerk. Door deze emancipatie is haar status vergroot en is het gebruik van het Fries toegenomen in zowel het publieke- als in het privé-domein. Dit wordt bevestigd in mijn onderzoek doordat de groepsdeelnemers verschillende voorbeelden noemen waarbij de Friese taal steeds meer ingang krijgt in het publieke domein en dus ook in de kerk. Dit onderzoek laat zien dat de emancipatie van het Fries, met betrekking tot religieuze aspecten en uitingen, in zowel het privé-domein als in het publieke domein is doorgedrongen.

Of de Friese taal al dan niet formeel een minderheidstaal is, daar wordt verschillend over gedacht. Voor twee groepsdeelnemers is de Friese taal geen minderheidstaal. Het laat mijns inziens zien dat er verschillend tegenaan wordt gekeken en dat dit te maken heeft met de status, maar soms ook een definitiekwestie is.

In het kader van sociale normen oftewel aanvaardbaar groepsgedrag volgens Garrett noemen de respondenten dat andere mensen het gebruik van het Fries in de kerk niet eerbiedig vinden en dat het niet gastvrij is als kerkgangers dit niet kunnen verstaan.

Emotie

Dit taalkenmerk gaat volgens Garrett over een variatie aan emotionele gevolgen.¹⁵¹ De positieve emoties zijn benoemd in mijn onderzoek door de groepsdeelnemers in paragraaf 4.1 waarbij werd aangegeven dat de Friese taal als moedertaal 'dichterbij' komt dan de Nederlandse taal. Ze worden met name meer geraakt en het voelt meer eigen. Deze emoties ervaren de respondenten vaak lijfelijk omdat ze een brok in de keel krijgen bij een bepaald woord in een Bijbellezing of beginnen te huilen bij een Fries lied. Een negatieve emotie wordt ervaren wanneer andere kerkgangers de dienst verlaten wanneer deze merken dat het een Friestalige dienst is.

¹⁴⁹ Garrett, *Attitudes to language*, hoofdstuk 11 Folklinguistics (e-book).

¹⁵⁰ Garrett, *Attitudes to language*, hoofdstuk 11 Folklinguistics (e-book).

¹⁵¹ Garrett, *Attitudes to language*, hoofdstuk 11 Folklinguistics (e-book).

Culturele associaties

Garrett veronderstelt “een iconische relatie met cultuur”.¹⁵² Dat de Friese taal een belangrijke rol speelt op het vlak van cultuur komt ook naar voren in mijn onderzoek. Naast de grote evenementen zoals het skûtsjesilen worden nu ook de kerkdiensten van *Omrop Fryslân* genoemd, die een meer kwetsbare en delicate kant van Fryslân laten zien volgens één van de respondenten. In mijn onderzoek komt naar voren dat de Friese cultuur zich kenmerkt niet alleen door deze evenementen, maar ook door de Friese taal.

Diversiteit en vergelijking

De laatste twee taalkenmerken betreffen de diversiteit in de talen volgens Garrett en gaan bijvoorbeeld over verschillende regionale accenten en het onderling met elkaar vergeleken worden.¹⁵³ “Als taal bestaat het Fries uit meerdere, streekgebonden dialecten, zoals het Woudfries, het Kleifries, het Zuidwesthoeks en het Eilander-Fries. In de Friese steden en op het Bildt wordt al vanaf de zestiende eeuw een sterk door het Fries beïnvloede vorm van Hollands gesproken: het Stadsfries en het Bildts. Langzamerhand heeft zich boven deze verscheidenheid aan dialecten in de afgelopen twee eeuwen een soort van overkoepelende, genormeerde taal ontwikkeld: het Standaardfries. Het is het Fries dat men bijvoorbeeld op *Omrop Fryslân* hoort en dat ook door de Friese schrijvers wordt gehanteerd”.¹⁵⁴ Dit laatste wordt ook wel ‘geef frysk’ genoemd. In mijn onderzoeken wordt de diversiteit ook genoemd, zoals het Woudfries, het Kleifries en het Stadsfries. De deelnemers herkennen aan de uitspraak uit welke regio of stad de inwoner komt. De deelnemers in mijn onderzoek herkennen de diversiteit aan talen in Fryslân en kennen de verschillen en overeenkomsten tussen de verschillende talen. Dit komt overeen met wat Garrett bedoelt met deze twee taalkenmerken.

Uit het voorgaande blijkt dat alle taalkenmerken van Garrett bevestigd worden in mijn onderzoek. De deelnemers stellen eisen aan het gebruik van de Friese taal en de meerderheid is zich bewust van de taalsituatie in Fryslân. Daarnaast gaat het Fries over emotie, cultuur en verschillen en overeenkomsten binnen de Friese taal zelf. Dit wordt niet alleen vergeleken met de Nederlandse taal, maar ook met de andere talen in Fryslân en het ‘geef Frysk’. Maar het heeft met meer factoren te maken zoals zal blijken in de volgende paragraaf.

5.2 Taal voor identificatie en/of communicatie

Juliane House, die studeerde aan de Universiteit van Hamburg en haar PhD Linguistics and Applied Linguistics heeft behaald aan de *Universiteit van Toronto*, Canada, onderscheidt een taal voor identificatie en een taal voor communicatie.¹⁵⁵ Ze stelt in haar onderzoek dat een lingua franca, zoals de Engelse taal in Afrika, niet hoeft te betekenen dat de moedertaal vervangen wordt. Zij wordt alleen gebruikt voor een ander doel. Deze twee verschillende doelen worden ook onderscheiden in mijn onderzoek door de gespreksdeelnemers.

¹⁵² Garrett, *Attitudes to language*, hoofdstuk 11 Folklinguistics (e-book).

¹⁵³ Garrett, *Attitudes to language*, hoofdstuk 11 Folklinguistics (e-book).

¹⁵⁴ <http://www.11en30.nu/de-canon-vensters/het-fries>, geraadpleegd op 15 april 2022.

¹⁵⁵ House, J., ‘English as lingua franca: A threat to multilingualism?’, in: Adams, T.N. & A.M. Beukes, ‘English as a medium of worship: The experiences of the congregants of a Pentecostal charismatic church in Soweto’, *Literator* 40(1), a1438, <https://doi.org/10.4102/lit.v40i1.1438>, 2019, p. 3.

Taal voor identificatie

De taal voor identificatie gaat over de identiteit van een individu of groep. Uit mijn onderzoek blijkt dat het Fries ook functioneert als een taal voor identificatie. Volgens House stimuleert de moedertaal, de lokale taal, de emotionele binding met de eigen cultuur, geschiedenis en traditie. Het beeld dat men heeft van Fryslân is gekleurd door grote evenementen zoals het skûtsjesilen en de Friese taal. Nu is het zo dat door de kerkdiensten op *Omrop Fryslân* ook de meer “kwetsbare en zwakke kant” van Fryslân en het Fries te zien is. Dus naast de sociaal-culturele identiteit is er ook sprake van een relatie met het kindschap, die van invloed is op de persoonlijke identiteit. In dit kader wordt de verbondenheid met vooral de moeder genoemd.

Dat het Fries bestaat uit verschillende hoofddialecten, namelijk het Kleifries, Woudfries en Zuidwesthoeks, wordt in paragraaf 4.5 genoemd. Hierin herkent men elkaars achtergrond en regionale afkomst.¹⁵⁶ Het Fries werkt daarbij zowel verbindend als onderscheidend.

Taal voor communicatie

De taal voor communicatie wordt gebruikt voor functionele doelen volgens House. Het blijkt dat de meerderheid vindt dat het Evangelie moet worden uitgedragen en daarom is de Friese taal daaraan ondergeschikt. De meerderheid vindt dat men zich moet aanpassen aan de vierende gemeente. Twee respondenten echter ervaren het Fries als taal voor zowel persoonlijke als sociale identificatie: het jezelf kunnen zijn en de gelijkwaardigheid bevorderen tussen de Nederlandse en Friese taal. Bij dit laatste wordt gepleit voor een getalsmatige eerlijke verdeling tussen Friese en Nederlandse liederen.

Wat ook aan de orde komt in het onderzoek is het schakelen van Friestaligen tussen het Nederlands en het Fries. Garrett noemt dit ‘codeswitching’.¹⁵⁷ Dit wordt vaak met argusogen bekeken, niet alleen door eentaligen, maar ook door meertaligen. Dit komt herkenbaar naar voren in mijn onderzoek toen een voorganger in een gesprekje met de kinderen schakelde tussen het Fries en het Nederlands en vervolgens niet meer terugschakelde. Ten eerste viel dit één van de deelnemers op en ten tweede vond hij dit vreemd en erg jammer. Garrett geeft aan dat dit schakelen te maken heeft met het betonen van solidariteit, zowel bewust als onbewust, met een bepaalde sociale of etnische groep of om een houding te geven naar de luisteraar. Deze houding kan vriendelijk of afstandelijk zijn. Het heeft dus te maken met onder andere het benadrukken van iemands sociale identiteit en het al dan niet horen bij een gemeenschap.¹⁵⁸

Samenvattend wordt enerzijds de Friese taal gebruikt als emancipatiemiddel voor haar eigen identiteit en anderzijds als voertuig om een boodschap dichtbij de (Friestellige) mensen te brengen. De eerste groep vindt dat het Fries goed moet worden gebruikt qua woorden en grammatica. De tweede groep vindt de verstaanbaarheid en begrijpelijkheid in dit opzicht belangrijker. Volgens House kan de lingua franca, in dit geval de Nederlandse taal, als meerderheidstaal gezien worden als bruggenbouwer en de minderheidstaal als versterking van de eigen persoonlijke en sociaal-culturele identiteit.

¹⁵⁶ Gorter, ‘Meertaligheid en bedreigde talen’, pp. 27-38.

¹⁵⁷ Garrett, *Attitudes to languages*, hoofdstuk 1 Introduction (e-book).

¹⁵⁸ Garrett, *Attitudes to languages*, hoofdstuk 1 Introduction (e-book).

Deel B Theologische aspecten van taal - God ontmoeten

Allereerst beschrijf ik in paragraaf 5.3 de betekenis van taal in de liturgie uit wetenschappelijke onderzoeken en verbind dit aan de verschillende elementen in de kerkdienst. Aan de orde komen ook inclusieve en exclusieve taal in paragraaf 5.4. Daarna, in paragraaf 5.5, komt uit de literatuur de betekenis van de moedertaal aan bod in relatie met de al dan niet beleefde Godsontmoeting. In de laatste paragraaf leg ik de link met Godsbeelden en het Fries uit mijn onderzoek en internationaal wetenschappelijk onderzoek.

5.3 Drie betekenisniveaus van het ritueel

In deze paragraaf beschrijf ik drie niveaus van betekenis van het ritueel van Roy Rappaport. Prof. Barnard past dit toe op het avondmaal, maar het is mijns inziens ook van toepassing op de algehele liturgie oftewel de kerkdienst, omdat Rappaport dit ook toepast op het ritueel in het algemeen binnen een religie.¹⁵⁹ Deze verschillende betekenisniveaus pas ik in deze paragraaf toe op de verschillende elementen van de kerkdienst. “Binnen een rituele context – en een eredienst kan niet iets anders zijn – vormen zowel taalkundige uitingen als gebaren, visuele, auditieve, tastbare, geurige elementen samen een tekst die wordt uitgevoerd en toegeëigend”.¹⁶⁰ Dit betekent dat er naast taal andere factoren spelen die tevens van belang zijn, maar in dit onderzoek niet aan de orde komen.

Communicatieniveaus in de liturgie

Barnard onderscheidt drie wetenschappelijke niveaus van betekenis van het ritueel van Rappaport, te weten de “low-order meaning”, de “higher-order meaning” en de “high-order meaning”.¹⁶¹ Roy A. Rappaport was een Amerikaanse antropoloog (1926-1997) die bekend is geworden door zijn bijdragen aan de antropologische studie over het ritueel. De verschillende niveaus van communicatie zorgen ervoor dat de overgang gemaakt wordt tussen mens en God. Of in ieder geval dat er iets geproefd kan worden van iets wat de mens overstijgt. Het eerste niveau houdt objectieve informatie in. Het tweede niveau betreft het niveau van de metafoor, ook wel de ‘second-sense language’ genoemd. Deze tweede laag is subjectiever dan het eerste niveau. Het refereert aan een meer traditionele en universele taal: “It accomplishes more than its context would suggest” en “It is an experiential and mystical way of knowing”.¹⁶² Na de twee niveaus van onderscheid en overeenkomsten is het derde niveau het niveau van de identiteit en eenheid, waarbij ‘participation in the other’ het medium is. “The language that is connected with the third level of meaning is usually formal, hierarchical and often hardly comprehensible” en “It is ritual language far removed from ordinary discourse: the language of the institutional story or of the creeds”.¹⁶³ Prof. Barnard verwoordt dit als volgt: “Het derde mystieke niveau is dat van de gemeenteleden die ervaren te participeren aan het hemelse koor van ‘engelen en aartsengelen, die samen met het hele heer des hemels de naam van Jezus Christus loven en prijzen’”.¹⁶⁴ Dit derde niveau wordt

¹⁵⁹ Rappaport, R.A., *Ritual and Religion in the Making of Humanity*, Cambridge: University Press, 1999, pp. 70-74.

¹⁶⁰ Barnard, *Worship in the network culture*, p. 139.

¹⁶¹ Barnard, *Worship in the Network Culture*, pp. 340, 341.

¹⁶² Barnard, *Worship in the network culture*, pp. 341, 342.

¹⁶³ Barnard, *Worship in the network culture*, p. 342.

¹⁶⁴ Barnard, M., ‘Naar een nieuwe protestantse avondmaalstheologie Een reconstructie aan de hand van Rappaports *great inversio*’, *Jaarboek voor liturgie-onderzoek* 23, 2007, p. 20, [admin,+643-3146-1-CE.pdf](#), geraadpleegd op 19 maart 2022.

bereikt niet als individu, maar als gemeente. De betekenis van dit niveau is grotendeels discursief, onuitsprekelijk en mystiek. Dit laatste betekenisniveau kan niet zonder het eerste en het tweede niveau, want het wordt namelijk opgebouwd. Dit geldt dus ook voor het tweede betekenisniveau, dat als basis het eerste niveau heeft. Met name het tweede en het derde niveau brengen een ontmoeting met God op gang, door een mystiek weten en de participatie met de a/Ander. In mijn onderzoek ben ik speciaal op zoek naar deze twee laatste betekenisniveaus.

Uit mijn empirisch onderzoek blijkt dat God dicht(er)bij komt in het Fries bij de meerderheid van de respondenten en dat dit te maken heeft met het tweede en derde betekenisniveau. Dit blijkt uit het gegeven dat het moeilijk is voor de respondenten om goed te beschrijven wat dit 'dichterbij' precies betekent. Uit dit onderzoek komt naar voren dat hoofdzakelijk bemoediging en groet, de liederen, Bijbellezing en de zegen bijdragen aan de beleefde Godsontmoeting doordat de deelnemers geraakt worden op het derde betekenisniveau van identiteit, eenheid en participatie.

Bemoediging en groet in de Friese taal relateren aan de eigen identiteit en het 'begroet worden in je eigen taal'. Het verwelkomd worden in je eigen taal maakt dat je mag zijn wie je bent volgens een deel van de deelnemers. De bemoedigende woorden leggen verbinding tussen je eigen identiteit en die van God. Er wordt participatie met de a/Ander ervaren. Dit heeft mijns inziens betrekking op de relationele benadering van het *imago Dei*, omdat alle mensen beeld dragers zijn van God.¹⁶⁵ God zelf spreekt de mens aan met de verwachting dat deze antwoordt.¹⁶⁶ Het moet echter wel plechtig uitgesproken worden om dit niveau daadwerkelijk te bereiken volgens de deelnemers. En het moet niet teveel een letterlijke vertaling zijn van het Nederlands volgens een deelnemer. In dit verband noemt één van de deelnemers dat de toga van de voorganger ook meespeelt.¹⁶⁷

Ook Friese liederen raken aan het derde betekenisniveau van identiteit en eenheid. De respondenten ervaren een Godsontmoeting, want dat blijkt uit de verschillende gevoelde emoties en omdat het meer binnenkomt. Ook Prof. Dr. W.M. Speelman, hoogleraar aan de *Tilburg School of Catholic Theology*, bevestigt dat de viering van de liturgie rust op twee pijlers van muziek en woord.¹⁶⁸ Hij zegt: "Het verschil tussen muziek en teksten dat muziek ons de werkelijkheid *toont* en doet beleven, terwijl taal ons op de werkelijkheid *wijst*. [...] In muziek wordt de wereld getoond doordat muziek haar horend ontvangt, ons ernaar laat luisteren en ons er in doet opgaan. Maar hoewel er dus een fundamenteel verschil is tussen de muzikale en talige betekenisvormgeving, zijn het wel twee vormen van één proces, namelijk betekenisvormgeving".¹⁶⁹ "Muziek echter geeft de liturgie het vermogen de werkelijkheid te ontvangen als een hier en nu gedeelde werkelijkheid. De zogenaamde

¹⁶⁵ Brink, Dr. G. en Dr. C. van der Kooij, *Christelijke dogmatiek*, Zoetermeer: Boekencentrum, 2012, p. 242.

¹⁶⁶ Brink, *Christelijke dogmatiek*, pp. 244, 245.

¹⁶⁷ Dit heeft te maken met het ethos van de voorganger, maar dat valt buiten het bestek van dit onderzoek.

¹⁶⁸ Speelman, W.M., 'Woorden kunnen worden verstaan, muziek moet worden gevolgd, Taal en muziek als fundamentele categorieën van de liturgie', 2008, p. 16, www.academia.edu/woorden_kunnen_worden_verstaan_muziek_moet_worden_gevolgd_taal_en_muziek_als_fundamentele_categorieen_van_de_liturgie, geraadpleegd op 11 juni 2022.

¹⁶⁹ Speelman, W.M., 'Toontaal. De verhouding tussen woord en toon in heden en verleden', 2002, p. 4, www.academia.edu/toontaal_de_verhouding_tussen_woord_en_toon_in_heden_en_verleden?, geraadpleegd op 11 juni 2022.

buitenwereld kan door de muziek aanwezig zijn in de liturgie waar wij lichamelijk present zijn. En deze totale, gedeelde realiteit wordt bewogen door de stem van God. Muziek is dan een noodzakelijk medium voor de verbinding met het Woord van God en met de wereld om ons heen”.¹⁷⁰ Er worden echter ook kanttekeningen genoemd door de respondenten. De tekst van Friese liederen is over het algemeen minder bekend en spreekt daarom minder aan. De verstaanbaarheid vindt men belangrijk. Eén van de deelnemers vult aan dat ook Nederlandse liederen erg aanspreken.

Met de zegen wordt de gemeente de wereld ingestuurd en wordt de overgang gemaakt van de zondagse eredienst naar het dagelijks leven waar men de Friese taal spreekt. De zegen die in het Nederlands wordt uitgesproken is vaak bekend en daarom is de Friese versie naar zeggen van een aantal deelnemers verrassend.

De mededelingen en het welkom in het Fries, in de dienst van voorbereiding door de ouderling van dienst, hebben betrekking op het eerste betekenisniveau, namelijk die van de objectieve mededelingen. Hoewel de taal alledaags is, is dit voor één deelnemer van belang omdat dit zijn Friese identiteit bevestigt.

De Bijbellesing functioneert zowel op het tweede als het derde betekenisniveau. Enerzijds lijkt het erop dat de Bijbellesing een appel doet op het tweede betekenisniveau, de taal van het hoofd, om de concepten beter te begrijpen. Door de verschillende Bijbelvertalingen naast elkaar te leggen, wordt het Schriftgedeelte vaak duidelijker. Anderzijds is het Fries de taal van het hart en ervaren de deelnemers de verbinding van de moedertaal in relatie tot het Woord van God, wat duidt op het derde betekenisniveau. Met betrekking tot de Bijbellesing zijn er voorbeelden genoemd waarbij de Friese tekst heel dichtbij kwam en meer tot de verbeelding sprak. Dit werd zowel lijfelijk als op emotioneel niveau ervaren.

Het is niet duidelijk naar voren gekomen in mijn onderzoek dat een preek bijdraagt aan een Godsontmoeting op het derde betekenisniveau, de ‘high-meaning’, oftewel het niveau van participatie. Het lijkt erop dat het vooral identiteit versterkend is en bijdraagt aan de sociaal-culturele verwantschap. De hoorders herkennen meteen uit welke streek van Fryslân de voorganger komt. Dit heeft raakvlakken met een rouwdienst wanneer de voorbereidingen met de familie hebben plaatsgevonden in de Friese taal. Om die reden is het vanzelfsprekend(er) om de overdenking of meditatie in het Fries te doen. Dit zou echter te maken kunnen hebben met eerdergenoemde in paragraaf 5.2 ‘codeswitching’ waarbij solidariteit betoond wordt aan de groep of de luisteraar.

Het geheel van de liturgie, dus niet alleen de losse elementen, kan zowel aan het tweede en derde betekenisniveau bijdragen volgens één van de respondenten. Het sacramenteel verstaan van de liturgie volgens prof. Barnard, die deze ontmoeting met God veronderstelt, veronderstelt eveneens een houding van verwachting. Ook deze houding van verwachting wordt bevestigd in mijn onderzoek door enkele deelnemers om te komen tot een ontmoeting met God.

¹⁷⁰ Speelman, ‘Woorden kunnen worden verstaan’, p. 15.

Het blijkt dat liturgische taal in zowel het Nederlands als het Fries maakt dat God aan het woord kan komen zowel op het tweede als het derde betekenisniveau. De Friese taal heeft echter in de kerkdienst een minder lange geschiedenis ten opzichte van de Nederlandse taal, maar kan wel degelijk een bijdrage leveren aan de Godsontmoeting. Dit blijkt voornamelijk naar voren te komen bij bemoediging en groet, liederen en bij de zegen. Doordat de Nederlandse taal tot nu toe de geloofstaal is in de kerkdienst wekt de Friese taal tegelijkertijd voor de één vervreemding op en voor de ander verbinding met de eigen Friese identiteit in relatie tot die van God.

5.4 Inclusieve en/of exclusieve taal

Volgens Dr. Denise J.J. Dijk, geestelijk verzorger en voorheen universitair docente theologische vrouwenstudies aan de *Theologische Universiteit Kampen*, is liturgie de verwoording van de inclusieve liefde van God voor gemarginaliseerden en minder-machtigen en hoort liturgie nooit uit te sluiten.¹⁷¹ In mijn onderzoek komt het spanningsveld tussen inclusiviteit en exclusiviteit naar voren. Taal heeft niet alleen te maken met insluiting, het erbij horen door het verstaan van de Friese taal, maar ook met uitsluiting. Dit laatste gebeurt wanneer men het Fries niet verstaat en begrijpt. Indien de gemarginaliseerden en minder-machtigen in dit kader de Friestalige sprekende mensen zijn, dan pleit dit voor het Fries in de eredienst om deze groep niet uit te sluiten. Het is echter een gegeven dat bij het gebruik van het Fries niet-Friestaligen buitengesloten worden omdat ze deze taal niet machtig zijn.

Aanvullend kan hier worden genoemd dat volgens Carvalhaes, een theoloog en liturgist, geboren in Brazilië en werkzaam in New York, in de liturgie de machtsfactor tot uitdrukking komt. Het gaat erom dat de minderheid niet wordt opgeslokt door de meerderheid. Daar horen dus ook verschillende talen bij.¹⁷² Hij pleit dus voor variëteit en een multiculturele kerk. Dit wordt bevestigd in mijn onderzoek. De meerderheid van de respondenten is voorstander van zowel de Friese als de Nederlandse taal in de kerkdienst. De meertalige situatie in Fryslân, waarbij alle Friezen zowel de Friese als de Nederlandse taal spreken, wordt enerzijds ervaren als een rijkdom en anderzijds als een noodgedwongen situatie. Friestaligen kunnen altijd schakelen tussen de Friese en de Nederlandse taal volgens een ander. De vraag is echter wanneer de Friestaligen dat doen en in welke mate. Deze vraag werkt door in de kerkdienst. Mijns inziens heeft dit te maken met de machtsfactor omdat er onderhandeld moet worden welke taal gesproken wordt. Kortom, wie past zich aan en komt daarbij de ander al dan niet tegemoet. Specifiek komt naar voren dat een minderheid in mijn onderzoek voorstander is van meer gebruik van de Friese taal ten behoeve van emancipatie en eigen identiteit. De meerderheid pleit voor bij het overdragen van het Evangelie in de taal die de meeste vierders in de eredienst verstaan. Het verschil met het onderzoek van Carvalhaes en mijn onderzoek is dat men in Fryslân niet kan spreken over een multiculturele kerk, omdat de cultuurverschillen op het vlak van normen en waarden niet veel van elkaar verschillen.

¹⁷¹ Dijk, D.J.J., 'Inclusieve taal in de liturgie', in: Oskamp, P. en N. Schuman (red), *De Weg van de Liturgie, Tradities, achtergronden, praktijk*, Zoetermeer: Meinema, 2008, p. 395.

¹⁷² Carvalhaes, C., 'Communitas: Liturgy and identities', World Council of Churches, 2011, in: *International review of mission*, Volume 100, number 1, April 2011, pp. 44, 45.
<https://www.thefreelibrary.com/Communitas%3A+liturgy+and+identity.-a0256456911>.

Deze paragraaf overziende, wordt er gepleit door de deelnemers voor inclusiviteit, maar in welke mate, daar is men het niet over eens. Dit heeft te maken met de keuze voor taal als communicatiemiddel of identificatiemiddel.

5.5 De betekenis van de moedertaal voor de Godsontmoeting

Denis Renevey, professor of Medieval English Language and Literature at the *English Department of University of Lausanne* (Switzerland), schrijft over de theologische en dan met name de mystieke kant van taal en in het algemeen de moedertaal in Engeland.¹⁷³ Hij noemt dit “vernacular mystical theology”. Deze is ontstaan in de 13^e tot en met de 15^e eeuw toen de Latijnse teksten uit de medische wereld en religieuze teksten werden vertaald in het Engels. De moedertaal, is gebleken, kan een bijdrage leveren aan een mystieke ervaring en beleving. Deze mystieke ervaring, zoals mijn onderzoeksdata laat zien, gaat verder dan niet alleen de woorden zelf, maar zit ook in de klank, de volgorde en samenstelling van woorden. De Friese taal is dagelijkse en komt daardoor dichterbij.

Het onderzoek van Adams, onderzoeker aan het *Department of Languages, Cultural Studies and Applied Linguistics* in Johannesburg in Zuid-Afrika, bevestigt dat de lokale taal, die thuis wordt gesproken, essentieel is voor een betekenisvolle betrokkenheid met het evangelie.¹⁷⁴ Onderzoek onder 300 Moslim-evangelisten wees dit uit. De lokale taal noemt ze de ‘taal van het hart’, ook wel de moedertaal genoemd. Adams haalt Brown aan in haar onderzoek want hij geeft aan dat het gebruik van deze taal de persoonlijke waarde bevestigt en opent zowel hart als geest voor de boodschap van het evangelie.¹⁷⁵ Ook in de vroege kerk werd het evangelie gebracht in ieders moedertaal.¹⁷⁶ Uit mijn onderzoeksdata blijkt dat de Friese taal, als moedertaal, dichterbij komt en wordt omschreven als het hebben van minder verweer, naakter en opener staan, zodat God dichterbij komt. Als Adams gelijk heeft, zou dat betekenen dat door het Fries geen muren en barrières staan waardoor het hart en de geest geopend worden voor de boodschap van het Evangelie. Dit betekent mijns inziens dat de ontmoeting tussen mens en God bewerkstelligd wordt omdat de Friese taal rechtstreeks binnenkomt.

Aan de andere kant refereren Adams en Beukes, onderzoekers aan het *Department of Languages, Cultural Studies and Applied Linguistics* in Johannesburg, Zuid-Afrika, aan de Engelse taal en de Afrikaanse moedertalen, in hun onderzoek aan Luchivia, Doctor of *Intercultural Studies* uit Kenia, die claimt dat de taal van het hart, niet noodzakelijk de moedertaal, niet alleen de beslissende factor of bron is bij religieuze aanbidding.¹⁷⁷

¹⁷³ Renevey, D., ‘Mysticism and the Vernacular’, chapter 37, in: *The Wiley-Blackwell Companion to Christian Mysticism*, ed. Julia A. Lamm, Blackwell Publishing, 2013, pp. 564, 565.

¹⁷⁴ Adams, E., Allen, D. & Fish, B., ‘Fruitful practices: What does the research suggest? Seven themes of fruitfulness’, 28 augustus 2014, in: Adams, T.N. & A.M. Beukes, ‘English as a medium of worship: The experiences of the congregants of a Pentecostal charismatic church in Soweto’, *Literator* 40(1), a1438, 2019, p. 1-9.

¹⁷⁵ Brown, R., ‘Like bright sunlight: The benefit of communicating in heart language’, in: Adams, T.N. & A.M. Beukes, ‘English as a medium of worship: The experiences of the congregants of a Pentecostal charismatic church in Soweto’, *Literator* 40(1), a1438, 2019, p. 1-9.

¹⁷⁶ Brown, ‘Like bright sunlight’, p. 3.

¹⁷⁷ Luchivia, J.O., ‘Contextualised language choice in the church of Kenya’, Doctoral dissertation, 2012, in: Adams, T.N. & A.M. Beukes, ‘English as a medium of worship: The experiences of the congregants of a Pentecostal charismatic church in Soweto’, *Literator* 40(1), a1438, 2019, pp. 1-9.

Concepten en ideeën kunnen soms beter begrepen worden in een andere taal volgens Luchiva. Als voorbeeld noemt hij dat een ‘uil’ voor Europeanen symbool staat voor ‘wijsheid’, maar voor Oost-Afrikanen betekent dit ‘dood’ of een ‘slecht teken’. Het kan echter volgens Luchiva ook zo zijn dat door verschillende talen te gebruiken concepten beter begrepen worden. Dit wordt in mijn onderzoek bevestigd, maar al zijn de verschillen die Luchiva met zijn voorbeeld noemt, minder groot te noemen. Een voorbeeld uit mijn onderzoek is dat de Bijbeltekst “mijn geliefde Zoon” een andere lading krijgt wanneer deze in het Fries wordt gelezen als “myn ynleave Jonge”. Een ander voorbeeld was van iemand die graag verschillende Bijbelvertalingen naast elkaar legt waardoor de tekst duidelijk wordt. Daarnaast blijkt dat wanneer de vaste uitdrukkingen in de eredienst in de Friese taal omgezet worden, ze daardoor op een andere manier binnenkomen. Een goed voorbeeld hiervan zijn bemoediging en groet en de zegen in de eredienst.

Uiteindelijk blijkt uit het onderzoek van Adams en Beukes dat een meerderheid voorstander is van meertaligheid vanwege de begrijpelijkheid, sociale cohesie en identiteit.¹⁷⁸ Dit verwijst naar de functie van taal als taal van het hart in plaats van het hoofd. In een meertalige situatie is er immers altijd sprake van een moedertaal, de taal van het hart, en een tweede taal namelijk de taal van het hoofd. Adams geeft aan dat beide talen elkaar kunnen verrijken. De voorkeur voor meertaligheid wordt bevestigd in mijn onderzoek. De Friese taal is de taal van het hart en het Nederlands de taal van het hoofd volgens de groepsdeelnemers. In de kerkdiensten klinkt doorgaans de Nederlandse taal. Die klinkt daardoor bekend en vertrouwd. Ook in deze taal kan God dichtbij komen. De Friese taal appelleert eveneens aan de persoonlijke identiteit en de gedeelde Friese sociaal-culturele identiteit. Het verschil met de het onderzoek van Adams en Beukes en mijn onderzoek is dat er geen grote cultuurverschillen zijn op het gebied van normen en waarden tussen Friestaligen en Nederlandstaligen. Iedere Friestellige spreekt ook het Nederlands, want dat is de voertaal op school, zowel in het basisonderwijs als op de middelbaar school. Uit ander onderzoek blijkt namelijk dat de culturele verschillen tussen Nederlanders en Friezen niet groot zijn.¹⁷⁹ Friezen voelen zich met name Fries door de Friese taal, of doordat ze geboren zijn en/of opgegroeid in Fryslân, woonachtig zijn in Fryslân of zich eenvoudigweg Fries voelen.¹⁸⁰ Door het Fries, blijkt uit mijn onderzoek, kunnen bepaalde woorden, specifiek in een Bijbelvertaling wel anders ervaren worden en daardoor een diepere betekenis krijgen.

Concluderend kan gesteld worden dat de moedertaal het hart kan openen voor het Evangelie. Tegelijkertijd kan bijvoorbeeld een Bijbelvertaling of bemoediging en groet in de Friese taal een andere lading krijgen, maar het zijn niet per definitie geheel andere ideeën of concepten. Dit komt omdat de cultuurverschillen tussen Nederlanders en Friezen niet heel groot zijn. Het Fries kan echter als moedertaal voor Friestaligen wel degelijk bijdragen aan de ontmoeting met God.

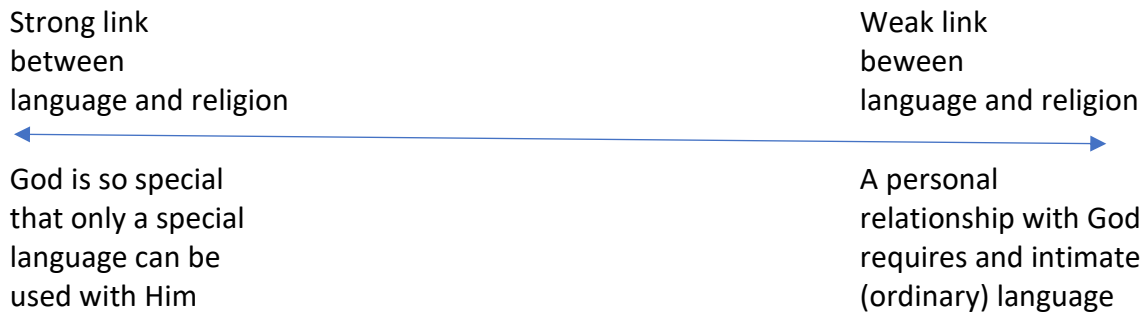
¹⁷⁸ Adams, T.N. en Beukes, A., ‘English as a medium of worship: The experiences of the congregants of a Pentecostal charismatic church in Soweto’, *Literator*, 40(1), a1438, 2019, pp. 1-9.

¹⁷⁹ Stroeken, K., *De ondeelbare mens, Antropologie ingeleid*, Antwerpen – Apeldoorn: Garant, 2013, p. 88.

¹⁸⁰ Betten, *de Fries*, 2013, p. 163.

5.6 De betekenis van de Friese taal op het Godsbeeld

Anya Woods, erelid aan de *Research Unit voor Multilingual and Crosscultural Communication in the school of Languages at the University of Melbourne*, geeft aan dat mensen de taal gebruiken om hun relatie met God te verbeteren en het individuele Godsbeeld bepaalt in welke taal dit het beste tot uitdrukking brengt.¹⁸¹ Woods hanteert hiervoor een continuüm, ook wel de ‘language-religion ideology’ genoemd, zie schema 1:¹⁸²

Volgens Woods kunnen verschillende talen gebruikt worden in de kerk om hun relatie met God aan te geven. Het niveau van intimiteit, respect en verering zijn verschillende factoren die spelen bij de keuze voor een bepaalde taal. Ook heeft dit te maken met een theologische oriëntatie. Volgens haar kan taal in het religieuze domein niet gescheiden worden van de samenleving. Taal stopt niet bij de kerkdeur, maar wordt meegenomen in de verschillende domeinen van het leven.¹⁸³ Uit mijn onderzoeksdata komt naar voren dat het Godsbeeld van God als vriend en kameraad past bij de Friese taal. Dit heeft er mee te maken dat het Fries vooral de taal is van thuis en op straat oftewel in het privé-domein. Dit is historisch verklaarbaar waarbij de Nederlandse taal altijd de taal van het geloof is geweest. Het meer verhevener en formelere beeld van God past meer bij de Nederlandse taal, de taal van het publieke domein. De respondenten ervaren meer afstand met God dan in de Friese taal. “Het godsbesef is vandaag de dag veel dynamischer en subjectiever geworden dan voorheen en meer gericht op het ervaren van ‘iets van God’” volgens Peter Nissen, cultuur- en kerkhistoricus.¹⁸⁴ Het beeld van een straffende God, na de tweede Wereldoorlog, is daarbij meer op de achtergrond gekomen. Het zou zo kunnen zijn dat het Fries heeft meegelift op dit veranderende Godsbeeld door de tijd heen. Doordat het Godsbeeld veranderde in de loop van afgelopen decennia van een verhevener God naar een meer persoonlijke God past dit mijns inziens ook bij toenemende emancipatie van de Friese taal in het religieuze domein. Het Fries is immers de taal voor thuis en de straat en is daardoor huiselijker en past daarom beter bij het veranderende Godsbeeld van vriend en kameraad. De geïnterviewden geven aan dat er in de Friese taal ook voor God afstand mag zijn omdat God meer is dan alleen maar je vriend of kameraad. In mijn onderzoek beweegt het Godsbeeld daardoor tussen het ene uiteinde en het andere uiteinde van het continuüm van het schema van Woods.

¹⁸¹ Woods, A., *Medium of message? Language and faith in ethnic churches, Multilingual Matters*, Clevedon, 2004, p. 41.

¹⁸² Woods, *Medium of message?*, pp. 41, 42.

¹⁸³ Venter, D., ‘Silencing Babel? Language preference in voluntary associations – Evidence from multi-cultural congregations’, in: Adams, T.N. & A.M. Beukes, ‘English as a medium of worship: The experiences of the congregants of a Pentecostal charismatic church in Soweto’, *Literator* 40(1), a1438, 2019, p. 1-9.

¹⁸⁴ <http://www.peternissen.nl/artikelen/wetenschappelijke-artikelen/141-wat-is-er-gebeurd-met-god-in-nederland.html>, geraadpleegd op 21 maart 2022.

5.7 Kerkelijke verwantschap

Volgens Luchivia willen christenen een positieve gemeenschapsrelatie bevorderen zodat ze kunnen participeren in de missie van God in hun gemeenschap.¹⁸⁵ In dit onderzoek is de missie van God niet letterlijk benoemd, maar kwam die wel terug in de discussie of taal een middel is of doel op zich. In dit verband is wel genoemd dat het doel van een kerkdienst is het evangelie (het goede nieuws) te brengen. Indirect geeft de meerderheid van de respondenten aan dit belangrijk te vinden en bevestigt daarmee de participatie aan de missie van God in de eigen gemeenschap. Ditzelfde wordt naar voren gebracht door Dr. Claudio Carvalhaes die een ethisch theologische invalshoek heeft op liturgie en aanbidding.¹⁸⁶ Aanbidding is volgens hem een integraal onderdeel van het geloof. In de aanbidding wordt de identiteit als gemeenschap ervaren, waarin zij leert bidden, wat te geloven en hoe te handelen. Volgens Carvalhaes kan de gemeenschap een glimp van God ontvangen en deze ontmoeting met God is de reden om de wereld in te gaan om Zijn liefde die zij ervaren hebben te verkondigen. Aanbidding is God eren en elkaar. In de liturgie komt tot uiting de identiteit van de gemeente. Carvalhaes pleit voor diversiteit in de kerkdienst, indien de identiteit van de gemeente divers is. Ook in mijn onderzoek wordt meertaligheid in de kerkdienst voorgesteld als oplossing voor zowel Friestaligen als niet-Friestaligen. Het wordt belangrijk gevonden om samen gemeente te zijn. Enerzijds vanwege de oecumene, het over de muren van je eigen gemeente zien en je verbonden voelen met andere christenen, anderzijds het zich verbonden voelen met de eigen plaatselijke gemeenschap.

Michael Banner, werkzaam aan de universiteit van Cambridge aan de *faculteit of Divinity*, pleit in zijn boek voor een christelijke ethische kijk op 'kinship', die niet terugvalt op de klassieke, biologische manier van familie zijn oftewel het hebben van een bloedband.¹⁸⁷ Als voorbeeld noemt hij de doop en de eucharistie. Beide vervangen de biologische verwantschap door het hebben van een relatie met elkaar door en met Christus.¹⁸⁸ In de tweede focusgroep werd gerefereerd aan de oecumenische doelstelling van *Omrop Fryslân*. Diverse denominaties werkten mee en zo kregen ze letterlijk en figuurlijk zicht op andere kerkgenootschappen. Impliciet geeft dit aan dat de geestelijke verwantschap van christenen onderling, die blijkbaar belangrijk wordt gevonden. De vraag blijft echter open hoe groot de werkelijke bijdrage is van de Friese taal aan de onderlinge geestelijke verwantschap. Dit is mijns inziens te weinig uit mijn onderzoeksdata naar voren gekomen.

Ook Day en Gordon-Taylor¹⁸⁹ benadrukken het collectieve belang die liturgische taal onderscheidt van andere toespraken.¹⁹⁰ Het is namelijk een gemeenschapsactiviteit waarin we niet als individuen, maar als het lichaam van Christus, reageren op God. Zij noemen hierbij ook dat de verantwoordelijkheid hiervoor niet alleen bij de participanten ligt, maar ook bij de 'liturgical composers' en voorgangers. Ze maken onderscheid tussen de letterlijke

¹⁸⁵ Luchivia, 'Contextualised language', p. 49.

¹⁸⁶ Carvalhaes, 'Communitas', pp. 37-47.

¹⁸⁷ Banner, M., *The ethics of everyday life, Moral Theology, Social Anthropology, and the Imagination of the Human*, Oxford: University Press, 2013, p. 59.

¹⁸⁸ Banner, *The ethics of everyday life*, p. 59.

¹⁸⁹ Benjamin Gordon-Taylor is director of the *Mirfield Liturgical Institute*, and heads the MA course in Liturgy of *Sheffield University*. He is Honorary Visiting Lecturer at Sheffield and at *Leeds Universities* and is Solway Fellow at *University College*, Durham. Juliette Day is University Lecturer in Church History at the *University of Helsinki*, and Senior Research Fellow in Liturgy at Blackfriars Hall, *University of Oxford*.

¹⁹⁰ Day, J. en B. Gordon-Taylor, *Study of liturgy and worship*, Spck, 2013, p. 66.

verstaanbaarheid en de inhoud van de boodschap, die beide van belang zijn.¹⁹¹ Beide aspecten komen aan de orde in mijn onderzoek. De verstaanbaarheid is belangrijk, maar net zo goed dat de Friese taal de boodschap van desbetreffend onderdeel van de liturgie moet ondersteunen door een combinatie van zowel plechtig als informeel taalgebruik. Dit taalgebruik staat in relatie met het Godsbeeld en de visie daarop.

Alles overziend uit deze paragraaf blijkt dat het Fries niet specifiek bijdraagt aan de kerkelijke verwantschap.

¹⁹¹ Day, *Study of liturgy and worship*, p. 66.

Hoofdstuk 6 Conclusie, discussie en aanbevelingen

In dit hoofdstuk wordt de onderzoeksvraag ‘Hoe draagt de liturgie in de Friese taal al dan niet bij aan de beleefde Godsontmoeting van de moedertaal-Friestalige kijkers in vijf kerkdiensten in 2021 die uitgezonden zijn door *Omrop Fryslân*?’ beantwoord.

In de paragrafen 6.1.1 tot en met 6.1.3 wordt antwoord gegeven op de deelvragen in relatie tot de al dan niet beleefde Godsontmoeting:

1. Welke invloed heeft de Friese taal op de beleving van identiteit en verwantschap voor de Friestalige kijker voor wie het Fries de moedertaal is?
2. Hoe, oftewel op welk communicatieniveau, draagt de Friese taal bij aan de ontmoeting tussen God en mens in de kerkdienst?
3. Welke liturgische elementen en in welke taal dragen bij aan de ontmoeting tussen God en mens en op welke wijze?

Ik beantwoord de onderzoeksvraag in een samenvattende conclusie.

Daarnaast geef ik algemene en specifieke aanbevelingen ten behoeve van de plaatselijke gemeente en *Omrop Fryslân* in paragraaf 6.2. In de discussie, paragraaf 6.3, worden wetenschappelijke discourses besproken en overwegingen meegegeven voor eventueel verder onderzoek.

6.1 Conclusie

6.1.1 Beantwoording van deelvraag één: identiteit en verwantschap

Het meest opvallende is dat Friestalige deelnemers hun moedertaal emotioneel positief waarderen. Dit is de taal die geleerd is op de moederschoot en de taal waarin men gewend is zich te uiten. Beelden en kleuren uit het gezin komen mee in en door de Friese taal en zijn bepalend voor de eigen identiteit en kinschap. De Friese taal kent voor hen minder barrières en minder verweer waardoor God meer ervaren wordt en dus dichterbij komt.

De ontmoeting met God krijgt een laag van acceptatie en aanvaarding, de zogenaamde *imago Dei*, omdat de persoonlijke identiteit en kinschap aangesproken worden door de Friese taal. Het is echter ook zo dat Friestaligen zo verweven zijn met de Nederlandse taal dat een Nederlandse eredienst ook goed kan zijn en hen kan beroeren. Het geloof zelf wordt niet versterkt door de Friese taal, maar de positieve emotie en beleving worden door de meerderheid van de onderzoeksgroep wel degelijk ervaren en onder woorden gebracht waardoor God ‘dicht(er)bij’ komt.

Het valt op dat degenen die zich bewust zijn van hun Friese identiteit en onderlinge sociaal-culturele verwantschap door de Friese taal dit goed kunnen verwoorden. Voor hen, die zich er minder bewust van zijn, is het Fries heel gewoon. Ze kunnen moeilijker formuleren wat het met hen doet. Dit is de groep die zich minder bewust is van de meertalige situatie in Fryslân en neemt deze zoals die is. De Friese taal wordt thuis gesproken, maar in de kerk is de voertaal grotendeels de Nederlandse taal. Zij is en blijft voor hen de geloofstaal. Het Fries staat daarom verder van hen af in de kerkdienst. Het blijkt dus dat enerzijds de emancipatie van de Friese taal heeft bijgedragen aan de bewustwording van de persoonlijke identiteit en de positief ervaren relatie met God in de kerkdienst en anderzijds blijkt dat de Nederlandse taal als geloofstaal nog steeds sterke(re) papieren heeft dan de Friese taal.

Daarnaast speelt de visie op taal, die iedereen impliciet of expliciet heeft, welke voorkeur de kerkganger heeft voor de taal die gesproken wordt in de kerkdienst. Aspecten die van invloed zijn op deze taalvisie zijn emotie, cultuur en verschillen en overeenkomsten in de Friese taal. De context van de kerkdienst zelf zorgt ervoor dat er ook andere factoren meespelen, namelijk de visie op taal als identificatiemiddel of als communicatiemiddel.

Taal als identificatiemiddel geldt vooral voor de moedertaal. De moedertaal is immers emotioneel verbonden met de eigen identiteit die onder andere gevormd is door het kindschap en de sociaal-culturele verwantschap. De sociaal-culturele identiteit kwam al naar voren bij grote evenementen in Fryslân en nu ook door de kerkdiensten van *Omrop Fryslân*. Het is echter in dit onderzoek niet naar voren gekomen dat de Friese taal in de eredienst bijdraagt aan de kerkelijke verwantschap (kinship) die de bloedband met de eigen familie overstijgt, vervangt en overgaat in een gevoel van familie zijn als christenen onder elkaar. Theologisch gesteld zorgt de Friese taal er dus niet voor dat men zich onderling verbonden voelt als 'Lichaam van Christus'. Er is wel een gevoel van kerkelijke verwantschap aanwezig, mede dankzij de doelstelling van oecumene in de diensten van *Omrop Fryslân*, maar dit lijkt niet te worden beïnvloed door de Friese taal. Tot slot wordt in het kader van taal als identificatiemiddel de gelijkwaardigheid van beide talen benadrukt. Dit betekent een pleidooi voor een gelijkwaardige verdeling tussen de Friese en de Nederlandse taal in de eredienst.

Taal als identificatiemiddel lijkt op gespannen voet te staan met de visie op taal als communicatiemiddel. De meerderheid van de respondenten vindt het verkondigen van het Evangelie het belangrijkste en is daarom eerder geneigd om zich aan te passen aan de taal die alle kerkgangers verstaan, oftewel de Nederlandse taal. Uitgangspunt is om zoveel mogelijk vierders aan te spreken en zo weinig mogelijk uit te sluiten. Hierbij kan bijvoorbeeld onderscheid worden gemaakt tussen de stad en het dorp. In de steden wordt in het algemeen minder Fries gesproken dan op het platteland, maar meer Stadsfries.

Zo ontstaat er eveneens een gedifferentieerd beeld doordat de Friese taal bestaat uit verschillende streektalen zoals het Woudfries, het Kleifries, het Zuidwesthoeks, het Eilanderfries, het Bildts en het Stadsfries. Daarnaast is er het 'geef Frysk' dat gezien kan worden als de standaardtaal binnen de Friese taal. Hiermee wordt duidelijk dat het moeilijk is te spreken over één Friese taal. Het Fries werkt in ieder geval in dit opzicht tegelijkertijd verbindend als onderscheidend.

Kortom, degenen die de Friese taal zien als emancipatiemiddel en dus als identificatiemiddel zijn minder geneigd zich aan te passen aan de Nederlandse taal. Voor deze groep geldt dat het Fries bepalend is voor hun eigen identiteit, zowel persoonlijk als sociaal-cultureel, en dus ook voor de ontmoeting met God. Degenen die de taal zien als communicatiemiddel, waarbij het uitdragen van het Evangelie als belangrijkste element wordt gezien, zijn meer geneigd zich aan te passen aan de taal van de kerkgangers in de eredienst. Voorwaarde voor beide middelen is dat voor de ontmoeting tussen God en mens de mens een houding van verwachting aanneemt.

Godsbeeld

Het Godsbeeld is eveneens van invloed op de beleving van het Fries in de eredienst. Historisch gezien is de Nederlandse taal de publieke taal die ook in de kerk werd gesproken. Deze formele taal paste bij het Godsbeeld van een verheven God. In de loop van de jaren heeft de Friese taal steeds meer haar weg gevonden in de publieke ruimte en dus ook in de kerk. Ook het Godsbeeld is in diezelfde tijd veranderd: die van een verheven God naar een meer vriendschappelijke God. Hier staat met name de persoonlijke relatie centraal. Deze ontwikkeling in het Godsbeeld, naast het emancipatieproces dat het Fries heeft doorgemaakt, maakt dat het Fries past bij dit Godsbeeld. Fries was immers de taal van thuis en van de straat en werd geassocieerd met huiselijk en dichtbij. Dit proces van emancipatie, waarbij de status van de Friese taal is veranderd en geformaliseerd en door de verandering van het Godsbeeld door de jaren heen, lijkt dus te hebben bijgedragen aan het toenemend gebruik van het Fries in de eredienst en daardoor indirect aan de ontmoeting tussen mens en God.

6.1.2 Beantwoording van deelvraag twee: communicatieniveaus

Uiteindelijk blijkt dat zowel de Friese taal als moedertaal, de taal van het hart genoemd, als de Nederlandse taal, de taal van het hoofd, bijdragen aan de ontmoeting tussen God en de Friestalige mens in de eredienst. Het Fries raakt aan het persoonlijke, de emotie en komt daardoor dichterbij en het Nederlands functioneert op het niveau van het verstand, het cognitieve niveau. Er is mijns inziens hier sprake van een paradox omdat het gebruik van de Friese taal in de kerkdienst geen lange geschiedenis kent en mensen er niet aan gewend zijn dat deze taal gebruikt wordt en daardoor kan functioneren als taal van het hoofd. Dit gebeurt in het bijzonder bij de Bijbellezing. Enerzijds raakt de moedertaal daarom het hart en anderzijds zet die taal mensen aan het denken en vragen zich af: Wat hoor ik nu eigenlijk? Mijn onderzoek onder moedertaal-Friestaligen bevestigt dat zowel het Fries als het Nederlands elkaar kunnen aanvullen en verrijken. Beide talen kunnen daarom bijdragen aan het maken van de overgang tussen mens en God en dus onderdeel zijn van de doorgaande lijn tussen God en de mens oftewel de *creatio continua*.

Daarnaast is er sprake van drie niveaus van betekenisgeving, die in de volgende paragraaf aan de hand van de liturgische elementen aan de orde komen.

6.1.3 Beantwoording van deelvraag drie: liturgische elementen

Alle liturgische elementen of het geheel van de liturgie functioneren, met uitzondering van het welkom en de mededelingen, op het niveau van de 'higher-meaning': het niveau van de metafoor. Het ervaren van het mystieke, het geheim oftewel God bevindt zich op het niveau van 'high-meaning'. Dit is een ervaring die vaak niet in woorden te vatten is, maar een gevoel is van het deel uitmaken van het grote(re) geheel: de participatie met het hogere. Dit niveau is echter niet rationeel verklaarbaar, het is meer iets wat men overkomt en iets wat niet plaats kan vinden zonder de gemeente. Daarom is het in dit onderzoek moeilijk om te verwijzen naar een specifiek onderdeel van de liturgie die bijdraagt aan dit niveau. Het moeilijk benoembare zoals het 'dichterbij' komen van de Friese taal kan duiden op dit betekenisniveau van de ontmoeting met God. Daarom kan geconcludeerd worden dat in principe alle elementen van de liturgie zowel in de Friese taal als in de Nederlandse taal kunnen bijdragen aan een ontmoeting tussen God en kerkganger.

Over de wijze waarop de Friese taal bijdraagt aan de Godsontmoeting in de verschillende liturgische elementen kan het volgende geconcludeerd worden: de bemoediging en groet in het Fries appelleren in het bijzonder aan de eigen identiteit, het verwelkomd en begroet worden in de eigen taal. Ook de preek kan de eigen identiteit in en door de Friese taal aanspreken. De liederen, het gebed en de zegen roepen positieve en emotionele gevoelens op, doordat er een beroep wordt gedaan op de taal van het hart. De Bijbellezing functioneert, zoals blijkt uit de vorige paragraaf, zowel als taal van het hart als van het hoofd.

Voorwaarden zijn dat de vaste uitdrukkingen zoals bemoediging en groet en de zegen op een formele manier, net als in het Nederlands, worden uitgesproken. Verstaanbaarheid en dus een goede voorbereiding is een vereiste bij alle Friestalige liturgische elementen waarbij gebruik gemaakt wordt van vaststaande formuleringen. Dit geldt ook voor de Bijbellezing.

6.1.4 Samenvattende conclusie

Mijn onderzoeksvraag is: 'Hoe draagt de liturgie in de Friese taal al dan niet bij aan de beleefde Godsontmoeting van de moedertaal-Friestalige kijker in vijf kerkdiensten in 2021 die uitgezonden werden door *Omrop Fryslân*?' Het antwoord op deze vraag laat een genuanceerd en gedifferentieerd beeld zien. Voor de één werkt het Fries bevorderend ten aanzien van de ontmoeting met God en voor een ander werkt het belemmerend. Dit is persoonlijk en daarom subjectief. Kenmerkend zijn steeds twee begrippenparen die elkaar zowel in- als uitsluiten, tevens onderscheiden, maar niet van elkaar te scheiden zijn. De Friese taal werkt zowel 'verbindend' als 'onderscheidend', 'eigen en vertrouwd' als 'vervreemdend', maar brengt God over het algemeen wel 'dichterbij' voor de moedertaal-Friestalige kijker. Het Fries en het Nederlands in de kerkdienst blijken elkaar te kunnen aanvullen, versterken en verrijken omwille van de ontmoeting met God. Dit is van belang omdat ieder mens beelddrager is van God, *imago Dei*, en om in een doorgaande persoonlijke relatie met Hem te leven, met andere mensen en de schepping: *creatio continua*.

De daadwerkelijke ontmoeting is echter gebaseerd op meer dan dat alleen. Een deel van het mysterie, het geloofsgeheim, blijft bestaan, maar het Fries kan als moedertaal hier aan bijdragen voor de moedertaal-Friestalige kijker naar de kerkdiensten van *Omrop Fryslân*.

6.2 Discussie

In deze paragraaf komt de interpretatie van de onderzoeksresultaten in relatie met ander wetenschappelijk onderzoek uit hoofdstuk vier en vijf aan de orde ten behoeve van de academische discussie en sociale en ecclesiologische discoursen. Na dit onderzoek blijven de nodige vragen onbeantwoord die nog verder onderzocht zouden kunnen worden. Dit betreft de onderzoeksgroep, de invloed van de voorganger en kerkelijke vraagstukken.

Doelgroep

De deelnemers aan de focusgroep hebben, op een na, allemaal affiniteit met het Fries en wilden daarom graag meedoen aan dit onderzoek. Het werd ook zeer op prijs gesteld en gewaardeerd om daar met elkaar open en eerlijk over te praten. In dit onderzoek heb ik een beeld gegeven van kijkers naar de kerkdiensten van *Omrop Fryslân* die de Friese taal als hun moedertaal een warm hart toedragen. De uitkomsten van dit onderzoek zijn echter noch representatief voor alle Friestalige kijkers van de kerkdiensten die *Omrop Fryslân* uitzendt,

noch voor hun waardering van Friestalige liturgie in de kerkdienst. Het zou wenselijk zijn om te onderzoeken hoe de minder pro-Friezen de Friese taal in de eredienst ervaren om een representatiever beeld te krijgen. Daarnaast kan het voor een completer en genuanceerder beeld goed zijn om te onderzoeken hoe de mensen die alleen Nederlands spreken de Friese taal in de kerkdienst beleven en ervaren. Hierbij kan nog onderscheid worden gemaakt tussen Nederlandstaligen in Fryslân die het Fries verstaan en degenen die het Fries niet verstaan. Ook zou het wenselijk zijn om te onderzoeken hoe de verschillende streektaalen en het 'geef Frysk' een plek zouden kunnen krijgen in de kerkdiensten van *Omrop Fryslân*.

Voorganger

In dit onderzoek heb ik niet de rol en de betekenis van de voorganger onderzocht met betrekking tot het Fries. Ook de voorganger heeft een bepaalde visie op taal en een Godsbeeld wat van invloed is op het gebruik van een bepaalde taal. Daarnaast zal de voorganger die de Friese taal niet machtig is, minder geneigd zijn om de Friese taal te gebruiken. De voorganger die het Fries spreekt en zich bewust is van het effect op de kerkganger zal dit meenemen in de keuzes bij het voorbereiden van de liturgie en het voorgaan in de kerkdienst. Hierbij moet ook onderscheid worden gemaakt tussen voorgangers voor wie de Friese taal de moedertaal is en voorgangers, zoals ook ikzelf, die het Fries op latere leeftijd hebben geleerd en voorgangers die de taal niet spreken.

Kerk-zijn

Doordat de kerkdiensten van *Omrop Fryslân* online worden uitgezonden, is het de vraag in hoeverre men het samen-kerk-zijn ervaart. Uit dit onderzoek is niet gebleken dat er sprake is van onderlinge 'kinship' oftewel kerkelijke verwantschap in de vorm van elkaars broeders en zusters zijn.

Daarnaast zijn de diensten van *Omrop Fryslân* oecumenisch van aard. Verschillende christelijke kerkgenootschappen hebben vermoedelijk een eigen taaltraditie en waarschijnlijk ook hun eigen taalvisie. Het zou interessant zijn om dit verder te onderzoeken om daar meer inzicht in te krijgen.

6.3 Aanbevelingen

De vraag is hoe om te gaan met de Friese taal in de eredienst. Hieronder volgen algemene aanbevelingen die belangrijk zijn voor de verschillende groepen: de voorganger, de kerkelijke gemeente en in het bijzonder de kerkenraad en *Omrop Fryslân*. Vervolgens geef ik enkele aanbevelingen per doelgroep.

Algemene aanbevelingen

Ten eerste is het van belang dat men zich bewust is, wanneer er keuzes worden gemaakt in de liturgie, van de implicaties die taal met zich meedraagt zoals in- en uitsluiting en persoonlijke en sociale identiteit. Daarnaast moet gedacht worden aan linguïstische kenmerken die van invloed zijn, status en sociale normen, emotionele kenmerken en culturele associaties. Tevens heeft iedereen een visie op taal, taal als communicatiemiddel of taal als identificatiemiddel, die van invloed is op de keuze voor een bepaalde taal. Inzicht in de geschiedenis van de Friese taal, de meertalige situatie en ontwikkeling daarin, is helpend om te begrijpen hoe de Nederlandse taal de geloofstaal is geworden in de kerkdiensten in

Fryslân. Door diverse ontwikkelingen heeft er een emancipatieproces van het Fries plaatsgevonden en is hier enigszins verandering in gekomen.

Ten tweede is het van belang om zich bewust te zijn van het gegeven dat de Friese taal als moedertaal voor Friestaligen de taal van het hart is. Deze taal is de taal van het gevoel en de emotie. In de kerkdienst wordt die emotionele laag aangesproken door het Fries met dien verstande dat aan voorwaarden wordt voldaan. Daarnaast is deze taal verbonden met de persoonlijke identiteit en de sociaal-culturele identiteit. Dit laatste heeft te maken met zijn wie je bent en dit ook te mogen zijn.

Ten derde heeft taal ook altijd invloed op het Godsbeeld en vice-versa. Het is goed om ervan bewust te zijn dat er sprake is van wederzijdse beïnvloeding. Doordat het Fries vooral de taal van thuis en de straat is, past hierbij een beeld van God als vriend of kameraad. Bij de Nederlandse taal heeft een Friestalige juist een beeld van een verhevener God omdat dit de formele taal was in het publieke domein en dus ook in de kerkdiensten.

Ten vierde gaat de keuze voor een bepaalde taal, of dit nu de Friese taal of de Nederlandse taal is, altijd gepaard met thema's zoals minderheid versus meerderheid, inclusief of exclusief zijn en al dan niet aanpassen. Dit begint al bij het vraagstuk of het Fries een minderheidstaal is of niet. Dit ligt gevoelig. Daarnaast is het een gegeven dat bij het gebruik van de Friese taal er altijd een groep zal zijn die haar niet verstaat. De vraag blijft: Wie past zich aan, aan wie en in hoeverre?

Ten vijfde heeft het schakelen van de ene taal naar de andere, zowel in de eredienst als daarbuiten, altijd een betekenis. Dit heeft niet alleen enerzijds te maken met de bevestiging van de identiteit (Friezen onderling) en solidair zijn met elkaar, maar kan anderzijds ook bewust afstand creëren met als boodschap dat men er niet bij hoort.

Ten zesde zijn er om het Fries goed te gebruiken in de eredienst bepaalde voorwaarden waaraan voldaan moet worden om het goed over te laten komen. Dit betekent niet te veel onbekende woorden gebruiken, Neerlandismen vermijden, maar daar waar mogelijk wel de Friese woorden gebruiken. Kortom, zuiver en tegelijkertijd lenig met de Friese taal omgaan.

Tot slot is het goed om te weten dat we allemaal beeld dragers van God zijn en dat we ons aangesproken mogen voelen in de taal die ons het meest eigen is. Dit pleit voor meertalige erediensten waarbij zowel de Friese taal als de Nederlandse taal aan bod komt. Een combinatie van taal als communicatiemiddel en taal als identificatiemiddel ligt hier zowel cultureel-antropologisch als theologisch voor de hand.

Specifieke aanbevelingen voor de plaatselijke gemeente

Voor de plaatselijke gemeente is het bepalend of de voorganger Friestalig is of niet. Een Friestalige kan meer spelen met het Fries dan een niet-Friestalige voorganger. De vaste uitdrukkingen zoals bemoediging en groet en de zegen kunnen afgewisseld worden in het Nederlands en het Fries. Hierdoor treedt een zekere mate van gewenning op en bekendheid van deze uitdrukkingen in de Friese taal. Daarnaast zou de Friestalige voorganger de bruggetjes tussen de verschillende elementen in het Fries kunnen doen. De Bijbellezing in

zowel het Fries als het Nederlands draagt bij aan de taal van het hart en die van het hoofd. Zo nu en dan een preek in de Friese taal draagt hier ook aan bij.

Indien een voorganger niet Friestalig is, zou hij meer gebruik kunnen maken van Friestalige gemeenteleden voor bijvoorbeeld een Friese Bijbellezing. Friese liederen kunnen altijd worden opgegeven omdat liederen een belangrijke functie vervullen bij de ontmoeting tussen God en mens op het tweede en derde communicatieniveau.

Het zou goed zijn als er in de kerkenraad gesproken wordt over het Fries in de eredienst. Welke betekenis geven de gemeenteleden hieraan en in hoeverre kan de kerkenraad hieraan bijdragen? Het geeft aan hoe ze met elkaar gemeente wil zijn.

Specifieke aanbevelingen voor de uitzending van de kerkdiensten op Omrop Fryslân

Het blijkt dat de Friese taal in de liturgie bijdraagt aan de persoonlijke en sociaal-culturele identiteit van Friestalige Friezen. Door de moedertaal kan het Woord van God dichterbij komen en een bijdrage leveren aan de ontmoeting tussen God en mens.

Dat wil zeggen dat bovengenoemde pleit voor gemengde diensten, zowel in de plaatselijke gemeente als voor de kerkdiensten van *Omrop Fryslân*, waarin zowel de Friese als de Nederlandse taal een plaats inneemt. Aanvullend noem ik dat er ook oog moet zijn voor de diversiteit binnen de Friese taal zelf. Hierbij moet wel worden voldaan aan diverse voorwaarden en is inzicht nodig over wat wel en niet bijdraagt op het gebied van taal(visie) op de ontmoeting met God en de mens en andersom. Dit onderzoek heeft geprobeerd daaraan een bijdrage te leveren.

Literatuurlijst

Boeken en artikelen

Adams, T.N. & A.M. Beukes, 'English as a medium of worship: The experiences of the congregants of a Pentecostal charismatic church in Soweto', *Literator* 40(1), a1438, 2019, <https://doi.org/10.4102/lit.v40i1.1438>.

Adams, E., Allen, D. & Fish, B., 'Fruitful practices: What does the research suggest? Seven themes of fruitfulness', 28 augustus 2014, In: Adams, T.N. & A.M. Beukes, 'English as a medium of worship: The experiences of the congregants of a Pentecostal charismatic church in Soweto', *Literator* 40(1), a1438, 2019.

Banner, M., *The ethics of everyday life, Moral Theology, Social Anthropology, and the Imagination of the Human*, Oxford: University Press, 2013.

Barnard, M., *Tot Gods eer, Handreiking voor gesprekken over liturgie*, Utrecht: Boekencentrum, 2018.

Barnard, M., J. Cilliers en C. Wepener, *Worship in the network culture, Liturgical Ritual Studies. Fields and Methods, Concepts and methaphors*, Leuven: Peeters, 2014.

Barnard, M., 'Naar een nieuwe protestantse avondmaalstheologie Een reconstructie aan de hand van Rappaports *great inversio*', p. 20, <admin,+643-3146-1-CE.pdf>.

Barnard, M., 'Behoort Praktische Theologie tot de Cultural Studies', in: *Verbum et Ecclesia*, Vol 26, No 3, 2005, <https://doi.org/10.4102/ve.v26i3.244>.

Barnard, M., 'Liturgiewetenschap als discipline', in: Oskamp, P. en N. Schuman (red), *De Weg van de Liturgie, Tradities, achtergronden, praktijk*, Zoetermeer: Meinema, 2008.

Betten, E., de Fries, *Op zoek naar de Friese identiteit*, Leeuwarden: Wijdemeer, 2013.

Beuving, J. en G. de Vries, *Doing Qualitative Research, The craft of Naturalistic Inquiry*, Amsterdam: University Press, 2015.

Boeve, L., V. Van den Bossche, G. Immink, P. Post, *Levensrituelen en sacramentaliteit, tussen continuïteit en discontinuïteit*, Kampen: Uitgeverij Gooi en Sticht, 2003.

Brink, Dr. G. en Dr. C. van der Kooi, *Christelijke dogmatiek*, Zoetermeer: Boekencentrum, 2012.

Brown, R., "Like bright sunlight: The benefit of communicating in heart language", in: Adams, T.N. & A.M. Beukes, 'English as a medium of worship: The experiences of the congregants of a Pentecostal charismatic church in Soweto', *Literator* 40(1), a1438, 2019.

Carvalhaes, Dr. C., *Communitas: Liturgy and Identity*, World Council of Churches, in: *International review of mission*, Volume 100, number 1, April 2011. <https://www.thefreelibrary.com/Communitas%3A+liturgy+and+identity.-a0256456911>.

Crijnen, T., Titus Brandsma, *De man achter de mythe, de nieuwe biografie*, Nijmegen: Valkhof Pers, 2008.

Day, J. en B. Gordon-Taylor, *Study of liturgy and worship*, London: SPCK, 2013.

Dillen, A., S. Gärtner, *Praktische Theologie, verkenningen aan de grens*, Leuven: Lannoo, 2015.

Dijk, D.J.J., 'Inclusieve taal in de liturgie', in: Oskamp, P. en N. Schuman (red), *De Weg van de Liturgie, Tradities, achtergronden, praktijk*, Zoetermeer: Meinema, 2008.

Evers, J., *Kwalitatieve analyse: kunst èn kunde*, Amsterdam: Boom Lemma, 2015.

Garrett, P., *Attitudes to language, Key topics in sociolinguistics*, Cambridge: University Press, 2010.

Gorter, D., 'Meertaligheid en bedreigde talen: de casus Friesland', Fryske Akademy, Universiteit van Amsterdam, *Toegepaste Taalwetenschap*, Vol. 70, 2003, [https://www.academia.edu/2122967/Meertaligheid en bedreigde talen de casus Friesland](https://www.academia.edu/2122967/Meertaligheid_en_bedreigde_talen_de_casus_Friesland).

House, J., English as lingua franca: A threat to multilingualism?, in: Adams, T.N. & A.M. Beukes, 'English as a medium of worship: The experiences of the congregants of a Pentecostal charismatic church in Soweto', *Literator* 40(1), a1438, 2019.

Immink, F.G., 'Een dubbele beweging', in: *De weg van de liturgie, Tradities, achtergronden, praktijk*, Zoetermeer: Meinema, 2008.

Immink, Dr. F.G., *Het Heilige gebeurt, Praktijk, theologie en traditie van de protestantse kerkdienst*, Zoetermeer: Boekencentrum, 2011 (e-book).

Leede, B. de, C. Stark, *Ontvouwen, Protestantse prediking in de praktijk*, Zoetermeer: Boekencentrum, 2017.

Leeuwen, M. van, 'Een weg in tijd en ruimte', in: Oskamp, P. en N. Schuman (red), *De weg van de liturgie, Tradities, achtergronden, praktijk*, Zoetermeer: Meinema, 2008.

Luchivia, J.O., 'Contextualised language choice in the church of Kenya', Doctoral dissertation, CA, 2012, in: Adams, T.N. & A.M. Beukes, 'English as a medium of worship: The experiences of the congregants of a Pentecostal charismatic church in Soweto', *Literator* 40(1), a1438, 2019.

Meer, S. van der Meer, *Komedie of remedie? Het Fries in het religieuze domein*, Scriptie NHL Hogeschool Opleiding: Godsdienst Pastoraal Werk, Leeuwarden, 2009.

Miller-McLemore, B.J., 'Introduction, The Contribution of Practical Theology', *The Wiley-Blackwell Companion to Practical Theology*, ed. Bonnie J. Miller-McLemore, Malden: Blackwell Publishing, 2012.

Miller-McLemore, B.J., 'Five misunderstandings about Practical Theology', *International Journal of Practical Theology*, nr. 16, 2012.

Nederlandse gedragscode wetenschappelijke integriteit, 2018, <https://doi.org/10.17026/dans-2ci-nvwu>.

Osmer, R.R., 'Practical theology: A current international perspective', in: *HTS Theologiese Studies/ Theological Studies* 67(2), 2011, <https://doi.org/10.4102/hts.v67i2.1058>.

Osmer, R.R., *Practical Theology, An introduction*, Grand Rapid, Michigan: Eerdmans Publishing, 2008.

Popkema, J., *De Kristlik-Fryske beweging yn de tweintichtste ieu*, Gorredijk: Bornmeer, 2014.

Pleizier, T., H. Schaap-Jonker, 'GEREFORMEERDE PRAKTISCHE THEOLOGIE, EEN METHODOLOGISCHE AANZET', in: *Theologia Reformata*, 2009, Volume: 52, Issue: 4.

Ploeger, M., 'Het 'onliturgische' karakter van de Liturgische Beweging', <https://www.theologie.nl/artikelen/het-onliturgische-karakter-van-de-liturgische-beweging/>.

Protestantse Kerk in Nederland, *Dienstboek: een proeve, Schrift, Maaltijd, Gebed*, Zoetermeer: Boekencentrum, 1998.

Provinsje Fryslân, *De Fryske taalAtlas 2020, Friese taal in beeld*, <https://www.fryslan.frl>.

Rappaport, R.A., *Ritual and Religion in the Making of Humanity*, Cambridge University Press, 1999.

Renevey, D., 'Mysticism and the Vernacular', in: *The Wiley-Blackwell Companion to Christian Mysticism*, Julia A. Lamm, 26 October 2012.

Roest, H. de, 'The Focus Group Method in Practical Ecclesiology: Performative Effects and Ecclesiological Rationale', *Ecclesial Practices*, 28 oktober 2015.

Stroeken, K., *De ondeelbare mens, Antropologie ingeleid*, Antwerpen – Apeldoorn, Garant, 2013.

Swinton, J. and H. Mowat, *Practical Theology and Qualitative Research*, London: SCM Press, 2016.

Tongeren, L. van & P. Post, *Voorbij de liturgiewetenschap, Over het profiel van liturgische en rituele studies*, Ridderkerk: Ridderprint BV, 2011.

Van Dale, groot woordenboek der Nederlandse taal, 2015.

Venter, D., 'Silencing Babel? Language preference in voluntary associations – Evidence from multi-cultural congregations', in: Adams, T.N. & A.M. Beukes, 'English as a medium of worship: The experiences of the congregants of a Pentecostal charismatic church in Soweto', *Literator* 40(1), a1438, 2019.

Wolters' Woordenboek Nederlands, Groningen: Wolters-Noordhoff, 1987.

Woods, A., *Medium of message? Language and faith in ethnic churches*, *Multilingual Matters*, Clevedon, 2004.

Wijnalda, H., 'Een gereformeerde visie op praktische theologie', *Theologia Reformata* 52, nr. 4, 2009.

Geraadpleegde websites

<https://www.raadvankerkenfryslan/tsjerketsjinsten.nl>, geraadpleegd op 10 februari 2021 en 25 mei 2022.

<https://www.trouw.nl/religie-filosofie/tot-in-canada-wordt-de-kerkdienst-in-friesland-bekeken.nl>, geraadpleegd op 25 mei 2022.

<https://www.hungarian-human-rights.eu/Friesland/nl/>, geraadpleegd op 9 juni 2021.

<https://www.cbs.nl/nl-nl/nieuws/2021/28/kwart-15-plussers-spreekt-thuis-dialect-of-andere-taal-dan-Nederlands>, geraadpleegd op 25 maart 2022.

<https://www.tongerlo.org/2016/06/04/de-sacramenten-van-de-kerk-algemene-inleiding/>, geraadpleegd op 28 mei 2022.

<https://www.pthu.nl/irilis/publications/yearbook-for-liturgical-studies/>, geraadpleegd op 2 juni 2022.

<https://www.pthu.nl/irilis/nl/over-ons/missie-en-visie/>, geraadpleegd op 3 juni 2022.

<https://www.taaluniebericht.org/artikel/de-veelzijdige-veeltaligheid-van-zuid-afrika>, geraadpleegd op 13 april 2022.

https://www.dbnl.org/tekst/nee003199101_01/nee003199101_01_0105.php, geraadpleegd op 13 april 2022

https://www.wikipedia.org/wiki/welsh_taal, geraadpleegd op 13 april 2022.

<https://viaverbia.nl/nieuws/talen-gesproken-in-Brazilië>, geraadpleegd op 13 april 2022.

<http://www.11en30.nu/de-canon-vensters/het-fries>, geraadpleegd op 15 april 2022.

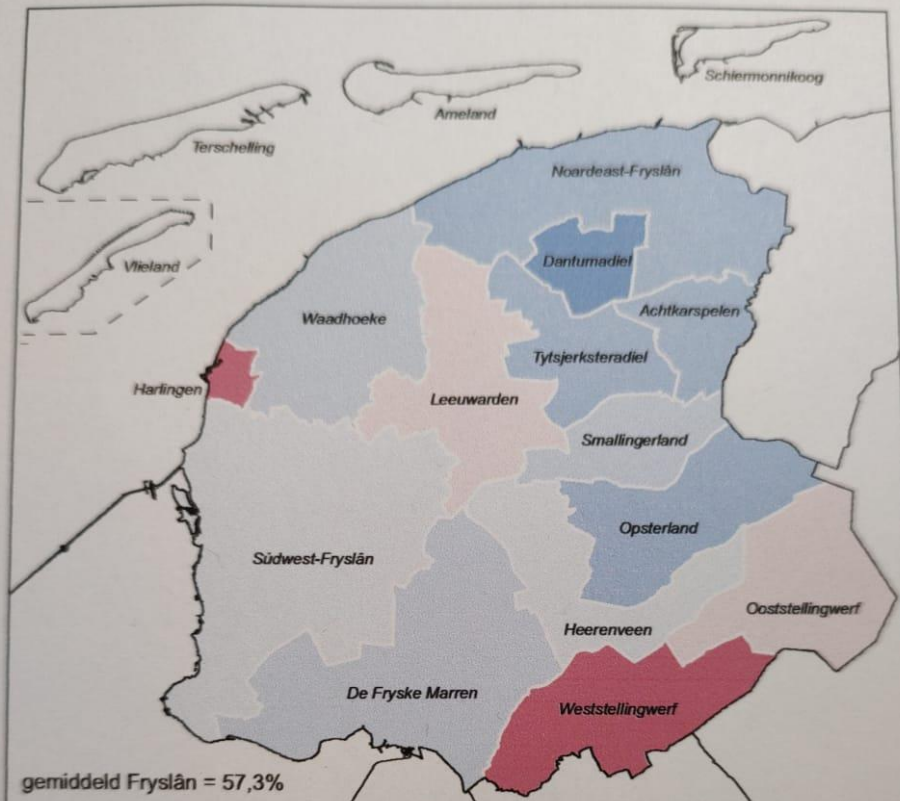
http://www.academia.edu/woorden_kunnen_worden_verstaan_muziek_moet_worden_gevolgd_taal_en_muziek_als_fundamentele_categorieen_van_de_liturgie, geraadpleegd op 11 juni 2022.

http://www.academia.edu/toontaal_de_verhouding_tussen_woord_en_toon_in_heden_en_verleden?, geraadpleegd op 11 juni 2022.

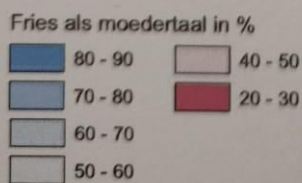
<http://www.peternissen.nl/artikelen/wetenschappelijke-artikelen/141-wat-is-er-gebeurd-met-god-in-nederland.html>, geraadpleegd op 21 maart 2022.

Bijlage 1 Fries als moedertaal onder de inwoners van Friese gemeenten

1.6 Fries als moedertaal onder de inwoners van Friese gemeenten (%)

De moedertaal is als volgt gedefinieerd: de taal waarin de respondent is opgevoed. Bovenstaande provinciekaart geeft per gemeente het percentage respondenten weer dat het Fries (mede) als moedertaal heeft.

Bron: Provincie Fryslân, Taalonderzoek 2019

Bijlage 2 Topic lijst

0. Welkom

1. Inleiding

- * Fries moedertaal? Waar opgegroeid?
- * Bijbel in Fries/Nederlands (ge)lezen
- * Frequentie kijken naar *Omrop Fryslân*

2. Friese taal algemeen

- * Betekenis (individueel - groep)
- * Privé – publiek
- * Status
- * Doel

Pauze

Fragment bemoediging en groet laten zien

3. Friese taal en Godsontmoeting

- * Ervaringen in de diensten (intimiteit, respect, aanbidding, dankbaarheid)
- * Hoe?
 - lichaam (kippenvel)
 - hart
 - hoofd/verstand
 - wil
- * D.m.v. metaforen?
- * Overgangssituatie
- * Verrijkingen
- * Beperkingen

4. Elicitatiemethode

- * Gebed in het Fries
- * Liederen in het Fries
- * Bijbellezing in het Fries
- * Preek in het Fries
- * Zegen in het Fries

5. Meertaligheid

- * Liturgie/kerkdienst
- * Liturgische elementen welke wel/niet
- * Insluiting
- * Uitsluiting

Bijlage 3 Filmfragmenten

Bemoediging en groet

“Goeiemoarn, goeidei, minsken hjir yn tsjerke en oeral, we binne by elkoar ferbûn troch tiid en plak en we witte wêrom we dat binne, want we binne roppen troch God, ús helper en syn help meie wy ek hjoed freegje: Us helper is de Heare, dy’t himel en ierde makke hat en dy’t trou bliuwt oant yn ivichheid en nea loslitte sil wat Hy begûn, Genede mei jimme wêze, en frede, fan God de Heit, en ek fan de Soan yn’e de mienskip fan de Hillige Geast. Amen.”
(Fragment Kerkdienst *Omrop Fryslân* 8 augustus 2021 Gorredijk)

Liederen

“Loovje God, myn siel, loovje God, myn siel en seinigje syn namme.
Loovje God, myn siel dy’t my it libben jout (9 kear)”
(Fragment Kerkdienst *Omrop Fryslân* 5 september 2021 Workum)

1 Mei de takomst tsjuster lykje,
feilich gean ’k oan Heite hân;
moedich sil ’k de wegen sykje
nei it ûnbekende lân.
Lit my stil Jo folgje, Heare,
wat Jo dogge_ is inkeld goed!
’k Sil de dei fan hjoed ferneare
mei in wis en rêstich moed!

2 Lit my, Hear, jo leafde romje,
al ferstiet myn siel Jo net.
Hja dy’t leauwend ta Jo komme
ha fan tekens gjin ferlet.
Sil myn dei yn nacht feroarje,
Hear, ik freegje net: wêrom?
Ienris sjoch ik al jo gloorje
as ik yn jo himel kom!
(Fragment kerkdienst *Omrop Fryslân* 17 oktober 2021 Joure)

Bijbellezing

⁷Wurkje derta mei, dat it de stêd goed giet, dêr’t Ik jim as balling hinne stjoerd haw, en bid de Heare foar har wolwêzen: as it har goed giet, giet it jimme ek goed.
⁸Want dit hat de Heare Almachtich, de God fan Israel, te sizzen: Lit jim net ferrifelje troch de profeten en de wiersizzers út jim fermidden en harkje net nei de dreamers dy’t foar jim dreame moatte; ⁹dy profetearje jimme leagens yn myn namme; Ik haw harren net stjoerd – is de godsspraak fan de Heare. ¹⁰Want dit hat de Heare te sizzen: Earst as de folle santich jier fan Babel om binne, sil Ik nei jimme omsjen en myn heilsbelofte oan jimme neikomme en jim op dit stee werombringe. ¹¹Want Ik allinne wit, wat Ik mei jim fan doel bin – is de godsspraak fan de Heare – en dat doel is jim wolwêzen en net jim ûngelok; Ik wol jim in hoopfolle takomst jaan. ¹²Dan sille jimme My oanroppe en yn gebed foar My ferskine en Ik sil nei jim hearre; ¹³jim sille My sykje en My fine, as jim fan herten om My freegje, ¹⁴Ja, Ik sil My troch jim fine litte – is de godsspraak fan de Heare – en Ik sil in kear bringe yn jimme lot en jim

byinoar bringe út alle folken en út alle plakken dêr't Ik jim hinne ferdreaun hie – is de godsspraak fan de Heare – en Ik sil jim nei it stee weromgean litte, der't Ik jim as ballingen weistjoerd hie.”

(Fragment kerkdienst *Omrop Fryslân* 26 september 2021 Workum)

Preek

Bêste minsken, broers en susters yn de Heare,
len fan de dingen dy't ik graach dwaan mei is: yn fakantietiid is op paad gean mei in natoergids. Dat dy fan alles fertelt oer de omjouwing,
oer wat je sjen kinne yn de natoer, de bisten, de spoaren dy't de bisten achterlitte,
fuotôdrukken, hun iten, miskien wol hun útwerpelen.

Ik fyn it altyd learsum. Wy minsken litte ek spoaren nei op dizze ierde, sjoch mar om jimme hinne, de gebouwen, huzen, it lânskip dat we ynrjochte hawwe, de wegen, dat kin je sjen, mar der binne ek wol dingen dy't je net sjen kinne, sinds de jierren njoggentich fan de njochende iuw, is iets bekend wurden as de ecologyske fuotadruk.

(Fragment kerkdienst *Omrop Fryslân* 14 maart 2021 Drachten)

Gebed – voorbede

“In het vertrouwen dat God naar ons gebed luistert gaan wij in onze gebeden tot Hem. Bidde wy foar alle minsken dy't Jezus besykje te folgjen yn harren libben, elkenien dy't libje wol nei it eevangeelje wit wol dat it mei fallen en opstean giet, dat we krêft en moed krije om te gean op de libbenswei fan Jezus. Lit ús sjonge en bidde:

Heer, onze Heer, wij bidden U verhoor ons.

Bidde wy foar de grutte wrâld, dy't bedarre is yn in wrâldwide klimaatkrisis, dat wy net langer útstelle wat no dien wurde moat, dat wy sjen litte om de takomst fan ús ierde yn feilichheid te bringen, want by eintsjebeslút is de ierde ús mienskiplike hûs en dêr hawwe wy mar ien fan. Lit ús sjonge en bidde.”

(Fragment Kerkdienst *Omrop Fryslân* 22 augustus 2021 Gorredijk)

Zegen

“Dit oerke sa mei elkoar rint al wer op syn ein, mar dermei ek begjint der iets: de rest fan ús libben wêryn wy dat paad gean meie dat Jezus is en ús ek wize wol. En op dat paad sil der fan alles barre, it kin goed wêze, it kin dreech wêze, mar wat der ek gebeurt God giet mei ús mei:

God sil mei jimme mei gean as ljocht yn de eagen, as lampe foar de foet,
as hân op 'e holle, as earm om it skouder,
as beaken yi ûtiid, as fierte dy't winkt, as groet op 'e lippen en hope yn it hert,
as stim dy't dy útdaget, wurd dat dei foargiet, Amen (3x).”

(Fragment kerkdienst *Omrop Fryslân* 8 augustus 2021 Gorredijk)

Bijlage 4 Data management Plan PThU

1. Algemeen

Naam student: Ageeth I.S. de Vries
Naam scriptiebegeleider: Dr. M.C.M. Klomp
Naam beoordelaar: Dr. E.A. Postma

Datum: 16 juni 2022
Versie: 1.0

2. Algemene gegevens over het onderzoek / scriptie-onderwerp (werk)titel onderzoek/scriptie:

Een onderzoek naar de Friese taal in de zondagse eredienst en in hoe dit bijdraagt aan de ontmoeting met God.

Korte omschrijving van onderzoek en onderzoeksmethode(n):

Betreft een onderzoek naar de bijdrage van het Fries aan de al dan niet beleefde Godsontmoeting van de kijkers in vijf kerkdiensten die uitgezonden worden door *Omrop Fryslân*. Het is een praktisch-theologisch onderzoek binnen de subdiscipline liturgiewetenschappen. Door middel van focusgroepen is empirisch materiaal verzameld en is er uitgebreid literatuuronderzoek gedaan.

Typen onderzoeksdata:

Transcripties van twee focusgroepen (*.excel) en geluidsbestanden (*.m4a).

Periode waarin data verzameld worden:

Oktober/november 2021

3. Technische aspecten

Hard- en software:

Laptop en smartphone. Beide focusgesprekken zijn opgenomen op smartphone aan de hand van de app 'my recorder'.

Bestandsformaten:

*.excel en *.m4a

Omvang van de data (schatting in MB/GB/TB):

± 150 tot 200 MB

Opslag data tijdens onderzoek:

Op beveiligde privé laptop (de opnames van de smartphone zijn direct gewist nadat deze op de laptop zijn gekopieerd).

Opslag data na afloop onderzoek:

Archstor bij Bibliotheek PThU.

4. Verantwoordelijkheden

Beheer data gedurende het onderzoek:

Student zelf. De scriptiebegeleider heeft geen rechtstreekse toegang tot de data.

Beheer data na afloop onderzoek:

Bibliotheek PThU.

5. Juridische en ethische aspecten

Eigenaar data:

In eerste instantie is er sprake van gedeeld eigenaarschap. Bij het verzamelen van de data is zowel de respondent als de PThU eigendom van de data. Dit gedeelde eigenaarschap duurt tot 5 werkdagen nadat de data is verzameld van de betreffende respondent en de respondent niet heeft verzocht de gegevens uit te sluiten van het onderzoek. Daarna is de PThU eigenaar van de data.

Privacygevoelige data:

Ja.

Indien ja, hoe zaken als veilige opslag en toestemming van personen geregeld:

Via een toestemmingsformulier (zie bijlage 5). Daarnaast worden interviewgegevens in aparte databestanden opgeslagen zonder vermelding van persoonsgegevens. Relevante persoonsgegevens (naam, leeftijd, geslacht, kerkelijke achtergrond) zijn opgeslagen in aparte databestanden.

6. Overige zaken

Geen bijzonderheden.

Ondertekening

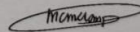
(In te vullen door thesisbegeleider:)

Goedgekeurd

Niet goedgekeurd, omdat:

Naam, handtekening:

Dr. M.C.M. Klomp

Datum:

27-6-2022

Bijlage 5 Toestemmingsformulier

Het onderzoek

Dit onderzoek wordt geleid door Ageeth de Vries in het kader van haar masterthesis. Het doel van het onderzoek is het beschrijven van in hoeverre de Friese taal in de diensten van *Omrop Fryslân* van invloed zijn op de geloofsbeleving c.q. Godsontmoeting.

U neemt deel aan een onderzoek waarbij we informatie zullen vergaren door u te interviewen en uw antwoorden op te nemen via een audio-opname. Er zal ook een transcript worden uitgewerkt van het interview. Uitsluitend ten behoeve van het onderzoek zullen de verzamelde onderzoeksgegevens worden gedeeld met de Protestantse Theologische Universiteit te Amsterdam.

Potentiële risico's en ongemakken

Tijdens uw deelname aan deze studie kunnen u vragen worden gesteld die u als (zeer) persoonlijk kunt ervaren, vanwege de (gevoelige) aard van het onderwerp. Wij stellen deze vragen enkel en alleen in het belang van het onderzoek. U hoeft echter geen vragen te beantwoorden die u niet wilt beantwoorden. Uw deelname is vrijwillig en u kunt uw deelname op elk gewenst moment stoppen.

Vertrouwelijkheid van gegevens

Wij doen er alles aan uw privacy zo goed mogelijk te beschermen. Er wordt op geen enkele wijze vertrouwelijke informatie of persoonsgegevens van of over u naar buiten gebracht, waardoor iemand u zal kunnen herkennen. Voordat onze onderzoeksgegevens naar buiten gebracht worden, worden uw gegevens zoveel mogelijk geanonimiseerd. In een publicatie zullen anonieme gegevens of pseudoniemen worden gebruikt. De audio-opnamen, formulieren en andere documenten die in het kader van deze studie worden gemaakt of verzameld, worden opgeslagen op een beveiligde locatie bij de Vrije Universiteit Amsterdam en op de beveiligde (versleutelde) gegevensdragers van de onderzoekers. De onderzoeksgegevens worden bewaard voor een periode van minimaal 10 jaar. Uiterlijk na het verstrijken van deze termijn zullen de gegevens worden verwijderd of worden geanonimiseerd zodat ze niet meer te herleiden zijn tot een persoon. De onderzoeksgegevens worden indien nodig (bijvoorbeeld voor een controle op wetenschappelijke integriteit) en alleen in anonieme vorm ter beschikking gesteld aan personen buiten de onderzoeksgroep.

Vrijwilligheid

Deelname aan dit onderzoek is geheel vrijwillig. U kunt als deelnemer uw medewerking aan het onderzoek te allen tijde stoppen, of weigeren dat uw gegevens voor het onderzoek mogen worden gebruikt, zonder opgaaf van redenen. Het stopzetten van deelname heeft geen nadelige gevolgen voor u. Als u tijdens het onderzoek besluit om uw medewerking te staken, zullen de gegevens die u reeds hebt verstrekt tot het moment van intrekking van de toestemming in het onderzoek gebruikt worden. Wilt u stoppen met het onderzoek, of heeft u vragen en/of klachten? Neem dan contact op met de onderzoeker:

Naam: Ageeth de Vries

Telefoon:

Email:

TOESTEMMING

Ik verklaar hierbij:

O dat ik op een voor mij duidelijke wijze (mondeling) ben ingelicht over de aard, methode en doel van het onderzoek. Ik heb daarna de mogelijkheid gehad om vragen te kunnen stellen. Deze vragen zijn voldoende beantwoord.

Ik begrijp dat:

O ik mijn medewerking aan dit onderzoek kan stoppen op ieder moment en zonder opgave van reden.

O gegevens anoniem worden verwerkt, zonder herleidbaar te zijn tot de persoon.

O de opname nog 10 jaar wordt bewaard.

Ik verklaar dat ik:

O geheel vrijwillig bereid ben aan dit onderzoek mee te doen. Er is geen expliciete of impliciete dwang voor mij om aan dit onderzoek deel te nemen. Het is mij duidelijk dat ik deelname aan het onderzoek op elk moment, zonder opgaaf van reden, kan beëindigen. Ik hoef een vraag niet te beantwoorden als ik dat niet wil.

O toestemming geef dat de uitkomsten van dit interview verwerkt worden in een verslag, thesis of wetenschappelijke publicatie.

O toestemming geef om het interview op te laten nemen door middel van een audio-opname en mijn antwoorden uit te werken in een transcript.

DEELNEMER

Handtekening:

Naam:

Datum:

ONDERZOEKER

Handtekening:

Naam:

Datum:

Bijlage 6 Verklaringenblad masterthesis

Verklaringenblad masterthesis

Naam student: Ageeth Ingrid Suzanne de Vries
Titel masterthesis: God dichterbij?! Een onderzoek naar de Friese taal in de zondagse eredienst en hoe dit bijdraagt aan de ontmoeting met God.

VERKLARING VAN ORIGINALITEIT

Hierbij verklaar ik dat bovengenoemde masterthesis uit origineel werk bestaat. De thesis is het resultaat van mijn eigen onderzoek en is alleen door mijzelf geschreven, tenzij anders aangegeven. Waar informatie en ideeën uit andere bronnen zijn overgenomen, wordt dat expliciet, volledig en op passende wijze vermeld in de tekst of in de noten. Een bibliografie is bijgevoegd.

Plaats, datum: **Handtekening:**

Ureterp, 16 juni 2022

TOESTEMMINGSVERKLARING

Hierbij stem ik ermee in dat bovengenoemde masterthesis na goedkeuring beschikbaar wordt gesteld voor opname in de bibliotheekcollectie en dat de metadata beschikbaar worden gesteld aan externe organisaties en/of door de PThU worden gepubliceerd.

Verder verleen ik (de bibliotheek van) de PThU

- wel
 niet

toestemming voor het opnemen van de volledige tekst in een via internet of anderszins openbaar toegankelijke database. (Deze toestemming betreft alleen de openbaarmaking van de masterthesis, zonder verdere overdracht of inperking van het auteursrecht van de student.)

Plaats, datum: **Handtekening:**

Ureterp, 16 juni 2022